

**РЕЛІГІЙНА
СВОБОДА**

**RELIGIOUS
FREEDOM**

LIBERTAS RELIGIOSA

LIBERTÉ DE RELIGION

LIBERTÀ RELIGIOSA

RELIGIONSFREIHEIT

الحرية الدينية

РЭЛІГІЙНАЯ СВАБОДА

W O L N O Ś Ć R E L I G I J N A

RELIGIJAS BRIVIBA

LIBERTAD RELIGIOSA

**№ 22-23
2019**

ελευθερία της θρησκείας

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА RELIGIOUS FREEDOM

№ 22-23 # 2019

НАУКОВИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ ЖУРНАЛ SCHOLARLY RELIGIOUS STUDIES JOURNAL

Журнал "Релігійна свобода" є періодичним виданням, що рецензується.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 23598-13438Р від 9 листопада 2018 року.
Видається з 1996 року.
З 2019 журнал включено та проіндексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus
Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4, кімн. 413.
Тел. (067) 9599281 – головний редактор, (044) 278 5149 – редакція журналу.
E-mail: redactor@uars.info
<https://uars.info/index.php/rs>
Редакція журналу може публікувати статті й матеріали, не поділяючи позиції їх авторів.
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та назв несуть автори.
Редакція залишає за собою право виправляти мову, стилістику, редагувати матеріал відповідно до стандарту видруку статей.
При передруку посилання на «Релігійну свободу» обов'язкове.
Усі права застережені ©

The journal "Religious Freedom" is a periodical publication that is reviewed.
Certificate of state registration
KB No. 23598-13438P of November 9, 2018.
Issued since 1996.
Since 2019, the journal has been included and indexed in the international science-based database Index Copernicus
Address of the editorial office: 01001 Kyiv-1, str. Triokhsviatytska, 4, room 413.
Mob. (+38067) 9599281 - Editor-in-Chief
Tel./fax (+38044) 278 5149 - editorial board
E-mail: redactor@uars.info
<https://uars.info/index.php/rs>
The editorial board may publish articles and materials, not sharing the positions of their authors.
The authors are responsible for the authenticity of the facts, quotes, their own names and titles.
The editorial board reserves the right to correct the language, stylistics, editing material in accordance with the publication standard of articles.
Reprinting reference to "Religious Freedom" is mandatory.
All rights reserved©

<i>Людмила Филипович</i>	головний редактор, докт.філос.н., професор, завідувач відділу філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, віце-президент ГО "УАР" (Київ, Україна)
<i>Світлана Шкіль</i>	співголова головного редактора, докт. філос. н., професор кафедри філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)
<i>Алла Арістова</i>	заст.головного редактора, докт.філос.н., професор, завідувач відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво", член Правління ГО "УАР" (Київ, Україна)
<i>Олександр Саган</i>	докт.філос.н., професор, провідний наук. співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, віце-президент ГО "УАР" (Київ, Україна)
<i>Віта Титаренко</i>	вчений секретар, докт.філос.н., доцент, ст.наук. співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, член Правління ГО "УАР" (Київ, Україна)
<i>Олександр Заєць</i>	голова Правління ГО "Інститут релігійної свободи" (Київ, Україна)
<i>Дмитро Вовк</i>	доктор філософії з права, професор і директор Центру верховенства права і релігієзнавства при Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (Харків, Україна)
<i>Роман Соловій</i>	доктор філософії з теології, професор кафедри богослов'я і релігієзнавства Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова (Київ, Україна)
<i>Елізабет Кларк</i>	доктор філософії з права, професор Юридичної школи Дж. Рубена Університету Брігама Янга, заступник директора Міжнародного центру з вивчення права і релігії (Прово, США)
<i>Айлін Баркер</i>	доктор філософії з соціології релігії, професор Лондонської школи економіки і політичних наук, фундатор і почесний директор INFORM, голова інформаційної мережі, сфокусованої на релігійних рухах (Лондон, Великобританія)
<i>Мілда Алісаускене</i>	доктор філософії з соціології релігії, професор університету Вітовта Великого, член Правління Міжнародної асоціації істориків релігії (Каунас, Литва)
<i>Наталія Кутузова</i>	доктор філософії з релігієзнавства, керівник Центру досліджень глобалізації, інтеграції та соціокультурного співробітництва Інституту філософії НАН Білорусі (Мінськ, Білорусь)

Рекомендовано до друку Правлінням ГО "УАР"
Протокол № 10 від 10 грудня 2019 року

© ГО "Українська асоціація релігієзнавців", 2019
© Автори статей, 2019

Editorial Board

<i>Liudmyla Fylypovych</i>	Chief Editor, Ph.D. in Religious Studies, Professor, Head of the Department of Philosophy and History of Religion of the H.S. Skovoroda Philosophy Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Vice-President of the Ukrainian Association of Researchers of Religion (Kyiv, Ukraine)
<i>Svitlana Shkil</i>	Co-Editor-in-Chief, Ph.D. in Religious Studies, Assistant Professor of the Philosophical Department of the National Bioresources and Nature Management University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
<i>Alla Aristova</i>	Deputy of Chief Editor, Ph.D. in Religious Studies, Professor, Head of the Department of Socio-Human Sciences of the State Scientific Institution "Encyclopedic Publishing House", board member of the Ukrainian Association of Researchers of Religion (Kyiv, Ukraine)
<i>Oleksandr Sagan</i>	Ph.D. in Religious Studies, Professor, leading researcher of the Department of Religious Studies of the H.S. Skovoroda Philosophy Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, vice-president of the Ukrainian Association of Researchers of Religion (Kyiv, Ukraine)
<i>Vita Tytarenko</i>	Scientific Secretary, Ph.D. in Religious Studies, docent, senior researcher of the Department of Religious Studies of the H.S. Skovoroda Philosophy Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, board member of the Ukrainian Association of Researchers of Religion (Kyiv, Ukraine)
<i>Oleksandr Zaiets</i>	Chairman of the Board of the NGO "Institute of Religious Freedom" (Kyiv, Ukraine)
<i>Dmytro Vovk</i>	PhD in Law, Professor and Director of the Center for Rule of Law and Religious Studies at Yaroslav the Wise National Law University (Kharkiv, Ukraine)
<i>Roman Soloviy</i>	PhD in Theology, Professor of Theology and Religious Studies Department of National Pedagogical University named by M.Dragomanov (Kyiv, Ukraine)
<i>Elizabeth Clark</i>	PhD in Law, Professor of BYU J. Reuben Clark Law School, Associate Director for the International Center for Law and Religion Studies (Provo, US)
<i>Eileen Barker</i>	PhD in sociology of religion, Professor Emeritus at the London School of Economics and Political Science, Founder and Honorary Director INFORM (Information Network Focus on Religious Movements) (London, GB)
<i>Milda Ališauskienė</i>	PhD in sociology of religion, Professor of Vytautas Magnus University, Member of the Board of the International Association for the History of Religions (Kaunas, Lithuania)
<i>Natalia Kutuzova</i>	Ph.D. in Religious Studies, the Head of the Center for Research on Globalization, Integration and Socio-Cultural Cooperation of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Belarus)
Recommended for printing by the Management Board of NGO "UARR" Protocol No. 10 dated December 10, 2019 © NGO "Ukrainian Association of Researchers of Religion", 2019 © Authors of articles, 2019	

ЗМІСТ

Вступне слово головного редактора 6

Михайло Бабій <i>Зародження ідеї особистості, свободи думки і свободи совісті в епоху античності</i>	10
Наталія Кутузова (Білорусь) <i>Релігійна свобода як універсальна цінність (рос.м.)</i>	18
Манфред Новак, Таня Восперник (Австрія) <i>Допустимі обмеження свободи релігії і переконань. Реферований переклад Л. Филипович</i>	23
Віта Титаренко, Людмила Филипович <i>Публічна політика і публічна релігія в парадигмі релігійної свободи</i>	41
Лариса Владиченко <i>Мусульманські організації в контексті державно-конфесійних та міжконфесійних відносин в Україні</i>	55
Канатбек Мурзахалілов (Киргизстан) <i>Взаємозв'язок ісламу і сімейних підвалин в Киргизстані (рос.м.)</i>	61
Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи. <i>Документ Бюро ОБСЄ з демократичних ініціатив і прав людини (БДІПЛ)</i>	67

CONTENT

Opening remarks by the Editor-in-Chief 6

Mykhailo Babii <i>The origin of the idea of personality, freedom of thought and freedom of conscience in the era of antiquity</i>	10
Natalia Kutuzova (Belorus) <i>Religious freedom as a universal value</i>	18
Manfred Nowak, Tania Vospernik (Austria) <i>Permissible restrictions on freedom of religion and belief. Referenced translation by L. Fylypovych</i>	23
Vita Tytarenko, Liudmyla Fylypovych <i>Public policy and public religion in the paradigm of religious freedom</i>	41
Larysa Vladychenko <i>Muslim organizations in the context of state-denominational and inter-denominational relations in Ukraine</i>	55
Kanatbek Murzakhalilov (Kyrgyzstan) <i>Relationship between Islam and family traditions in Kyrgyzstan</i>	61
Freedom of Religion or Belief and Security: Policy Guidance. <i>Document from the OSCE Office for Democratic Initiatives and Human Rights (ODIHR)</i>	67

The authors of the journal 73

Вступне слово головного редактора

Спарений 22-23 номер «Релігійної свободи» в силу об'єктивних обставин увібрав в себе матеріал двох випусків. Як і попередній 21 номер, він виходить в новій обкладинці і за новими правилами, які передбачені: розміщений на платформі OpenSystemJournal і з оновленою редакцією. До її складу увійшли не тільки знані українські фахівці з проблем свободи совісті і віровизнання, державно-церковних та міжрелігійних відносин - релігієзнавці, богослови, правознавці -, але й відомі міжнародні експерти в цій сфері - Елізабет Кларк (США), Айлін Баркер (Великобританія), Мілда Алісаускене (Литва) та Наталя Кутузова (Білорусь). У головного редактора з'явився соредактор - доктор наук з релігієзнавства Світлана Шкіль.

Змістовно цей випуск журналу хоч і об'єднаний темою релігійної свободи, але є достатньо різноманітним за представленими матеріалами.

По-перше, ми розпочинаємо цикл статей, присвячений історії постанов і розвитку ідеї, пізніше концепцій свободи совісті, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи церкви. Тривалі роки над цією темою працювали відомі філософи, правознавці, історики релігій. Солідні теоретичні здобутки має закордонна наука, чиї досягнення доходили в Україну через переклади праць зарубіжних вчених, різні наукові збірки матеріалів конференцій і симпозіумів.

Серйозним внеском у розробку даної проблеми були конференції «Релігійна свобода», які з 1996 року за підтримки міжнародних інституцій проводили Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Українська асоціація релігієзнавців. Продовжуючи десятилітні традиції попередніх років у роздумуванні щодо суті, проявів і принципів релігійної свободи, редколегія журналу вирішила звернутися до історичних аспектів цього феномену, спираючись на багаторічний досвід осмислення кандидата філософських наук, старшого наукового співробітника, знаного спеціаліста в галузі свободи совісті Михайла Бабія. В цьому номері пропонується перша його стаття, яка є частиною підготовленої монографії і яка присвячена першим спробам людства усвідомити свободу совісті.

Білоруська дослідниця доктор філософії Наталя Кутузова презентувала свій матеріал «Релігійна свобода як універсальна цінність», який вона підготувала для Міжнародної наукової конференції «Універсальні цінності релігій: історія і сучасність», що відбувалася у Києві восени 2019 р.

Піднесення релігійної свободи до рівня універсальної цінності можуть сформувати думку про те, що релігійна свобода є і має бути абсолютною, що особиста свобода думки, пересування, релігії та переконань тощо також є абсолютним правом. Міжнародна спільнота вважає, що це не так. Саме про допустимі обмеження релігійних прав і релігійних сво-

бод йдеться у виданій ще в 2004 р. книзі «Facilitating Freedom of Religion and Belief: A Deskbook» за редакцією добре знаних в Україні професорів Торе Ліндгольма і Коула Дьюрема. У 2010 р. побачив світ російський переклад вибраних розділів цього вагомому тому – «Свобода религии и убеждений: основные принципы (философия, законодательство, защита свободы совести)» під редакцією тих же експертів. Маючи на руках дозвіл від редакторів на переклад книги українською, ми так і не зібралися перекласти цей фоліант для українського читача, а отже і ввести в наш науковий простір наробки західних науковців, правників з такого чутливого питання, як свобода релігії і релігійних переконань.

Незважаючи на те, що Україна має вже багатих досвід у розумінні і захисті цінностей релігійних свобод, нам не завадить поповнити свої знання досягненнями зарубіжних експертів. Серед статей є надзвичайно актуальний для України матеріал «Допустимі обмеження свободи релігії і переконань», підготовлений австрійськими юристами з прав людини Манфредом Новаком і Танею Восперник. При всій професійній повазі до прав і свобод, автори вважають, що держава може обмежувати релігійну свободу та прояви індивідуальної релігійності. Перш ніж обґрунтувати п'ять підстав для обмеження релігійних прав, австрійські юристи задалися питанням «Чи є особиста свобода думки, совісті, релігії і переконань (*forum internum*) абсолютним правом?»

Зарубіжні експерти прийшли до висновку: положення про допустимі обмеження релігійних прав, що передбачаються пунктом 3 статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП), пунктом 2 статті 9 Європейської конвенції про права людини (ЄКПЛ) та пунктом 3 статті 12 Американської конвенції про права людини (АКПЛ), застосовуються тільки щодо свободи віросповідання релігії або переконань і не застосовуються до внутрішньої свободи думки, совісті, релігії або переконань.

Крім того, згідно з пунктом 2 статті 4 МПГПП і пункту 2 статті 27 АКПЛ не допускаються відступу від свободи думки, совісті, релігії або переконань навіть у разі війни або у разі крайньої потреби.

Хоча гарантовані статтею 9 ЄКПЛ права не перераховуються в пункті 2 статті 15 ЄКПЛ серед прав, відступ від яких неприпустимо, правознавці висловлюють сумніви з приводу можливості їх правомірного обґрунтування.

Реферований матеріал перекладений українською мовою, при необхідності детального заглиблення в конкретні судові справи, редакція може надати як англomовну, так і російськомовну версію монографії, де наявні джерела і посилання на них.

До цього номеру «Релігійної свободи» увійшов матеріал, над яким працювали співробітники Відділення релігієзнавства Віта Титаренко та Людмила Филипович як члени науково-дослідної групи Національної академії державного управління при Президентові України по темі «Публічна політика у сфері релігії як

фактор консолідації українського суспільства». Їхня стаття «Публічна політика і публічна релігія в парадигмі релігійної свободи» є першою частиною участі у проекті. Другу частину очікуємо в наступному 24 номері.

Опублікований Департаментом у справах релігій та національностей МК України Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2019 року спонукав заступника директора-начальника відділу релігієзнавчо-аналітичної роботи Ларису Владиченко проаналізувати стан і динаміку змін в мусульманських організаціях України в контексті державно-конфесійних та міжконфесійних відносин.

Ми продовжуємо знайомити читачів журналу із матеріалами Міжнародної конференції з проблем сім'ї, зокрема своїми думками про взаємозв'язок ісламу і сімейних підвалин в Киргизстані ділиться експерт Науково-дослідного інституту ісламознавства (Бішкек, Киргизстан) Канатбек Мурзахалілов. Ця стаття розширює горизонт нашого сприйняття ісламу, зокрема його ролі в колишніх республіках СРСР та тенденціях змін після його розпаду.

До редакції надійшов документ, що не міг не зацікавити нас, оскільки ми безпосередньо займаємося проблемою релігійної безпеки і небезпеки. Йдеться про «Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи», який щойно оприлюднило Бюро ОБСЄ з демократичних ініціатив і прав людини (БДПІЛ) [Office for Democratic Institutions and

Human Rights (ODIHR)] - одна із найавторитетніших міжнародних організацій, яка ставить собі за мету збереження миру й розвиток демократії на європейському континенті. Зокрема БДПІЛ, що покликане забезпечувати повагу прав і основних свобод людини, зміцнювати і захищати демократичні інститути, плідно працює в сфері моніторингу і захисту релігійних прав і свобод. Маючи свої представництва в більшості країн світу, БДПІЛ зокрема в Україні зосередилося на зміцненні безпеки релігійних або віросповідних громад, на розбудові потенціалу громадянського суспільства, релігійних або віросповідних громад і відповідальних державних установ у галузі розуміння та запровадження міжнародних стандартів щодо свободи релігії чи віросповідання; на виявленні та протидії злочинам на ґрунті ненависті; на сприянні міжконфесійному діалогу, а також діалогу між державою, організаціями громадянського суспільства та релігійними чи віросповідними громадами. З огляду на це українському суспільству корисними будуть останні документи, які були розроблені БДПІЛ в сфері релігійної свободи і безпеки.

Як зазначають самі укладачі «Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance» (OSCE/ODIHR 2019), даний документ був підготовлений в ході детальних консультацій з державними посадовими особами, організаціями громадянського суспільства, релігійними громадами та громадами, які дотримуються певних переконань, а також з експерта-

ми, які представляють наукове співтовариство. Чорнові варіанти публікації документу обговорювалися на нарадах, які пройшли в Алмати, Брайтоні (Об'єднане Королівство), Брюсселі, Варшаві, Вашингтоні, Відні, Києві, Лондоні і Оттаві – з жовтня 2016 року по квітень 2018 рік. В цих нарадах взяли участь близько 165 осіб (90 чоловіків і 75 жінок) з різним експертним досвідом, які представляли низку країн світу. В ході підготовки даного документу були використані рекомендації Ради експертів БДПЛ з питань свободи релігії або переконань.

Бюро підготувало і надрукувало спочатку англійською, а потім і російською мовами низку документів, які ми пропонуємо читачам журналу «Релігійна свобода» в українському перекладі редакції. В цьому номері ми пропонуємо ознайомитися із Керівними принципами, а в наступному - з рекомендаціями, які підготувало БДПЛ, що стосуються свободи релігії або переконань і безпеки.

Редакція радо закликає потенційних авторів активніше співпрацювати з оновленим журналом «Релігійна свобода», пам'ятаючи, що свободи ніколи не буває забагато, а тим більше в такій чутливій сфері, як релігія і переконання.

З повагою, Людмила Филипович

УДК 1:14:140; 2:2-65

Михайло Бабій***Зародження ідеї особистості,
свободи думки і свободи совісті
в епоху античності***

Анотація. Стаття присвячена зародженню ідеї свободи совісті, яка, на думку автора, з'явилася в епоху класичної античності. Раніше, в первісно-общинному соціумі і в епоху ранньої античності, де панувала міфологічна свідомість, людство ще не мислило про свободу. Водночас у стародавніх епосах різних народів, у Біблії та інших історичних джерелах ми знаходимо факти, які засвідчують непереборне людське прагнення до незалежності, до свободи: прояви сумніву, непослуху, вільнодумства та дій, що суперечили традиціям, встановленим правилам і нормам, а також бажання звільнитися від впливу останніх. Сумнів, вільна думка постають глибинним вираженням “свободи духу”, що є, за словами св. Августина, “самою свободою”. Вже в давню епоху людського буття в релігійно-міфологічній свідомості формуються уявлення про те, що сама людська сутність передбачає можливість непокори, соціальної девіації, те, що “покірність” вільної людини відрізняється від абсолютної і безумовної покори.

В певний період, період “осьового часу”, майже одночасно (в історичному вимірі) заявили про себе Заратустра (VI ст. до н.е.), Будда (564-483 до н.е.), Конфуцій (551- 479 до н.е.); на Близькому Сході, в Палестині, проповідували іудейські пророки, в Греції в ті роки

появилися філософи Фалес, Парменід, Сократ і Протагор. Деміфологізація свідомості порушує традиційні зв'язки людини з традиціями племені, роду, з різними приписами й нормами релігійного характеру. Настає пора рефлексії: осмислення людиною власних дій, специфіки її духовного світу. Йдеться про перехід від ритуально-міфологічної свідомості первісної людини до саморефлексивного, абстрактного, спекулятивного й аналітичного мислення. Людина починає усвідомлювати своє буття і саму себе, простає і розвивається індивідуальна свідомість, важливою іпостассю якої постає прагнення індивіда до свободи.

В античній Греції уже в цю добу індивідуальне “Я” робить перші кроки, щоб виділитися з общинно-родового “Ми”. Появляються окремі особистості-філософи, які, всупереч традиціям, проповідують нові етичні та релігійні ідеї, нові знання, сприяють трансформації людської свідомості, демонструючи й утверджуючи своє прагнення до свободи, поки що без понятійного її осмислення.

Стаття розкриває етапи розгортання ідей свободи і совісті, аналізує думки окремих грецьких філософів, зокрема Сократа та Аристотеля, пояснює зародження цих ідей саме в період розквіту полісу, чий демократичні принципи організації спільнотного життя сформували вільну людину, громадянина, свободу думки, слова, переконань. Античність заклала фундамент усієї західної свідомості свободи – як реальності свободи, так і її ідеї (Ясперс), зокрема й ідеї свободи совісті, що знайшло свій подальший розвиток у християнстві.

Ключові слова: свобода, совість, людина, античність, елінізм, свобода совісті.

Mykhilo Babii

The origin of the idea of personality, freedom of thought and freedom of conscience in the era of antiquity

Summary. The article is devoted to the origin of the idea of freedom of conscience, which, according to the author, appeared in the era of classical antiquity. Earlier, in the primitive community and in the era of early antiquity, where mythological consciousness prevailed, humanity had not yet thought of freedom. At the same time, in ancient epochs of different ethnos, f.ex. the Bible and other historical sources, we find facts that demonstrate an insurmountable human desire for independence, freedom: manifestations of doubt, disobedience, free-thinking and actions that contradict traditions, established rules and norms, as well as a desire to be free from the influence of the past. Doubts, free thought, are a profound expression of the "freedom of spirit" that is, according to St. Augustine, "freedom itself." Already in the ancient epoch of human existence in the religious-mythological consciousness formed the idea that the human essence itself provides for the possibility of disobedience, social deviation, that the "obedience" of a free man is different from absolute and unconditional submission.

In a certain period, the "axial time" period, almost simultaneously (in historical dimension), Zarathustra (VI BC), Buddha (564-483 BC), Confucius (551-479 BC) de-

clared themselves; in the Middle East, in Palestine, the Jewish prophets preached, in Greece in those years appeared philosophers Thales, Parmenides, Socrates and Protagoras. The demythologization of consciousness violates the traditional connection of a person with the traditions of the tribe, race, with various prescriptions and norms of a religious nature. It is time for reflection: a person's understanding of his own actions, the specifics of his spiritual world. It is a transition from the ritual-mythological consciousness of the primitive man to self-reflective, abstract, speculative and analytical thinking. Man begins to become aware of his being and himself, sprouts and develops an individual consciousness, an important hypostasis of which is the desire of the individual for freedom.

In ancient Greece, as early as this day, the individual "I" was taking the first steps to stand out from the community-generic "We". Individual philosophers emerge who, contrary to tradition, preach new ethical and religious ideas, new knowledge, contribute to the transformation of human consciousness, demonstrating and affirming their desire for freedom, so far without conceptual understanding of it.

The article reveals the stages of the unfolding of ideas of freedom and conscience, analyzes the thoughts of Greek philosophers, in particular Socrates and Aristotle, explains the origin of these ideas precisely during the heyday of the polis, which democratic principles of organizing community life formed a free man, citizen, freedom of thought, freedom of thought and speech. Antiquity laid the foundation for all Western consciousness of freedom - both the reality of freedom and its idea (Jaspers), in particular the idea of freedom of conscience,

which found its further development in Christianity.

Key words: freedom, conscience, man, antiquity, Hellenism, freedom of conscience.

Постановка проблеми. Філософське та релігієзнавче осмислення природи, сутності свободи совісті, її розвитку і функціональності актуалізує необхідність експлікації історичної “біографії” цього виду свободи: від зародження ідеї, її становлення й утвердження як однієї з фундаментальних людських цінностей, якісної характеристики і умови буття людини. Забезпечити нині свободу совісті, яка досі піддається тиску, переслідуванням, насильству, немислимо без знання історичної тяглості цієї реальності та її усвідомлення. Починати треба від часу, коли людство вперше сформулювало свободу совісті як цінність.

Традиція осмислення свободи совісті, свободи релігії нараховує сотні років і тисячі імен, які будуть постійно згадувати в тлі даної і всіх наступних статей, що в свою чергу формулює мету даної роботи як реконструкцію історичного розгортання ідеї свободи совісті від її зародження в класичну античність до концептуально-понятійного розтлумачення в елліністичну добу.

Основний виклад. Історичні рамки процесу зародження ідеї свободи совісті ми обмежуємо класичним (V ст. - початком III ст. до н.е.) і елліністичним (початок III ст. - середина II ст. до н.е.) періодами, охоплюючи також і період римсько-грецької античності початку вже I ст. н.е. На зміну старій системі приходив новий лад, коли поліс (місто-держава)

стає місцем індивідуального й колективного буття греків й процесу активного звільнення людей від безумовної влади общинно-родових звичаїв, авторитетів і здобуття ними певної особистої ініціативи й свободи [Див.: Лосев 1991: 412]. Змінюється й спосіб мислення людей: воно набуває раціонального й певною мірою світського характеру, лишається ритуально-звичаєвих елементів. Відбувається десакралізація знання й політики, диференціація античного мислення, його відхід від “континуальності”. Все це сприяло формуванню у людини власних поглядів на ті чи інші проблеми, в т.ч. й світоглядні, сприяло розвитку і становленню індивідуальності, “політичної суб’єктивності”. Діалогічність політичного життя творили ту ідейно-духовну атмосферу, в якій жив громадянин поліса. Свобода думки була реальністю для античної Греції. Вже в V ст. до н.е. слово в його онтологічній незалежності, за висловом філософа Горгія (480 -380 до н.е.), постає “носієм переконань, вірувань і впливу” [Див.: Реале 1994: 58]. Свобода слова - то первісне вираження свободи совісті.

Плюралізм світоглядних, в т.ч. й релігійних, орієнтацій поставав відправною умовою віротерпимості, толерантності та виникнення ідей свободи совісті, свободи релігії [Див.: Дурэм 1999: 19]. Це набувало в античній Греції певного утилітарного оформлення. Греки - громадяни поліса, як пізніше і римляни, “не знали етнічної чи расової або ж релігійної (в умовах політеїстичної, родоплеменної релігії) винятковості в сучасному їй розумінні, але вони ділили весь світ на зону цивілізації і зону варварства”

[Кнабе 1986: 20]. Існуючий в Стародавній Греції і Римі пантеон із декількох десятків богів творив сприятливу атмосферу для утвердження ідеї релігійної терпимості. Політеїстичний соціум був толерантним у ставленні і до “чужих богів”, і до людей, які їх вшановували. Для давніх греків характерним було розуміння божественного як структурної множинності.

Зазначимо також, що грецька “народна релігія” (політеїзм) не мала певного віровчення, чітких розроблених догматів з їх “ортодоксальністю й відповідною ексклюзивністю”. Основною формою її вияву був культ богів – “захисників поліса”. Він був справою сім’ї, роду, племені, держави. Остання, “маючи свій культ, як і своє правління, цілковито не відрізняла своїх богів від своїх законів” [Руссо 1996: 41].

Античний світ не знав релігії, яка була б відокремлена від держави, релігії як самостійної сфери людських відносин, як справи совісті людини. Характерно, що за цих умов розвивалися специфічні вірування, містерії, створювалися таємні релігійні товариства. Це сприяло можливості вибору певних релігійних уподобань. Варто зауважити також, що взагалі до богів і міфів давні греки відносилися часто скептично, мали, як уже відзначалось, свої погляди щодо них і на оточуючий світ [Див. про це детальніше: Blei 2002: 8 – 18]. Але їм не можна було ухилитися від виконання обов’язкових релігійних обрядів, ритуалів, зокрема жертвопринесення. Будь-які неправомірні дії щодо культу полісних богів, публічні виступи проти них розглядалися громадськістю і владою як прояв “нечестивості”.

Елементи ідеї свободи совісті формувалися в Греції також і в площині ан-

тиномії «релігія - вільнодумство», реакції на неї соціуму. Йдеться про арелігійне вільнодумство (Анаксагор, Протагор, Сократ, Геракліт, Ксенофан Колофонський та ін.), що знаходило своє вираження в різних формах: у критиці, висміюванні релігії, богів, обрядовості з позицій здорового глузду, раціоналізму, гуманізму; в антирелігійному скептицизмі, деїзмі, атеїзмі.

Цьому сприяв і процес десакралізації знання, утвердження нового типу мислення, яке за своєю суттю було арелігійним. Критично ставилися до релігії Демокрит, Аристотель, Епікур, які ширили вільнодумство й раціоналізм. Реакція держави на пропаганду софістів та інших філософів-вільнодумців була негативною, про що свідчать судові процеси, що відбувалися в Афінах, над такими відомими філософами-вільнодумцями, як Анаксагор, Протагор, Сократ, Аристотель, а також засудження до смерті Діагора Мілоського, за яким тоді закріпилось прізвисько “безбожник”. Як свідчить англійський дослідник античності Е.Р.Доддс, «вік грецького Просвітництва був водночас і віком гонінь: вигнання вчених, придушення думки» [Dodds 1957: 189].

Свобода совісті є атрибутивною якістю особистості, умовою і людським параметром її буття. Тому, осмислюючи історію зародження ідеї свободи совісті, маємо вести мову і про генезис ідеї особистості в античну епоху, бо ж поза особистістю, «вільною суб’єктивністю», «істиним для себе-буттям» ця проблема постає ареальністю, фантомом” [Гегель 1990: 207, 233]. Ідея індивідуальності, саме як “субстанціональної”, народжується і усвідомлюється передовсім в античну епоху, а не в пору “середньовічного монотеїзму” або

абсолютизації земної людини в добу Відродження, коли вона одержала “друге життя” і своє теоретичне обґрунтування. Розвиток людини, становлення й утвердження її як індивідуальності з необхідністю ставить цей розвиток у нерозривний зв’язок з прогресом свободи, зокрема ідеї свободи совісті.

Давнім грекам була відома ідея особистості – індивіда, здатного приймати власні рішення і відповідати за них. Саме в античній Греції філософами були сформульовані важливі параметри ідеї особистості, які мали і своє термінологічне вираження. Маємо на увазі, зокрема, “арете” (ἀρετή) – добродетель; “енкратея” (ἐγκρατεία) – самоконтроль, влада над самим собою, або “внутрішня свобода”; “атомон” (ατομον) – індивідум; “автаркія” (αὐτάρκεια) – автономія, самодостатність; “нус” (νοῦς) – інтелект, розум; “сінесіс” (σύνεσις) – свідомість, самосвідомість; “его” (ἐγώ) – “Я”, “ми”; елеутерія (ἐλευθερία) – свобода, а також “калокагатія” – термін, що характеризував гармонію внутрішнього і зовнішнього в людині.

Зрозуміло, що ідея особистості, як й ідея свободи, зокрема й елементи свободи совісті, не набула поширення в масовій свідомості. Але помилковим було б екстраполювати сьогодишнє тлумачення цих понять на історично інший тип їх вияву. Тому ми й ведемо мову лише про ідею свободи совісті, про ідею особистості в античній Греції, зокрема і про їх обґрунтування у давньогрецькій філософії.

В античну добу елементи ідеї свободи, особистості та совісті мали полісемію термінологічних значень і не співпадали з

понятійним їх змістом у пізніші епохи. Наприклад, давньогрецький термін “ἀρχεῖν”, який покриває значення початку лідерства, правління, описує сферу досвіду, “видатні якості вільної людини”, тобто дає уявлення якраз про ту сферу, де поняття як “бути вільним” або “спроможним розпочати щось нове” збігаються” [Там само: 175]. Означений термін – багатозначний, він використовувався також і для “характеристики” вільної людини, яка здійснює вчинки, дії у відповідності до веління свого розуму, совісті. Відомо, що за кожним давньогрецьким словом – шлейф значень. У давніх греків були слова, які заміняли або ж були близькими до поняття “совість”. На думку німецького дослідника Леопольда Шмідта, висловленій у книзі “Етика давніх греків” (1882), ідея совісті, яка потім як моральна категорія знайшла своє релігійне обґрунтування в християнстві, зародилася і була первісно витлумачена в античному світі [Schmidt, 1882: 211, 213]. Демокрит був першим, хто спробував сформулювати поняття совісті, у нього знаходимо й сам термін “совість”: Так, у його фрагменті 452 йдеться про те, що “той, хто протизаконно виправдовує злочинців”, незалежно від мотивів, “той діє несправедливо і це має бути на його совісті” [Там само: 170]. Тут простежується не лише ідея совісті, а саме вільної совісті.

Ідея совісті наявна і в Сократа. Саме в його особі, як писав Гегель, “вперше з’являється нескінченна суб’єктивність, свобода самосвідомості” [Гегель 1979: 34, 84]. Сократ одним з перших в історії філософії зробив спробу теоретичного обґрунтування, визначення параметрів, складових міри людського в людині. У

його висловлюваннях термін “совість” – відсутній. Однак сутність цього поняття присутня в його розмірковуваннях щодо проблем справедливості, доброчесності.

З кінця IV ст. до н.е. античність вступає в епоху еллінізму, яка була “періодом омертвління нараз одряхлілих форм релігійного життя і розкладання ще до-недавна синтетичної віри на елементи моралі, естетики, містики” [Иванов 1994: 277].

У кініків, епікурейців, стоїків обов’язком постає досягнення природних цілей. Кініки бачили найвище благо у свободі. “Автаркія”, тобто автономія, самодостатність і разом з тим і апатія до всього – параметри їхнього життя. Стоїцизм проник у потаємні глибини особистісного “Я”, проблеми свободи. Стоїки стверджували, що людина вільна за визначенням. СENS життя людини в його духовному вимірі Сенека вбачав у безупинних зусиллях самовизначення. Він практично відкриває поняття “совість” (conscientia) як духовної сили і морального фундаменту людини, розглядає совість як “інтуїцію первісну й незамінну”. Хоча і в античній Греції, як ми вже відзначали, був термін συνείδησις – синеїдесіс, що означав свідомість, совість. Термінологічно оформлену ідею совісті німецький теолог Ф.Цуккер (з деякими застереженнями) знаходив і у давньогрецькому словосполученні συνείδησις / σύνεσις, яке вживається в значенні поняття “совість” [Див.: Столяров 1986: 26]. Стоїцизм відкрив, осмислив “внутрішній світ людини”. Саме “стоїки, - відзначав російський філософ С.Л.Франк, - ввели слово “свідомість” (рос. сознание – автор), яке означало “найвище загальне знання про наше “Я”. Воно мало перш за все

практичний смисл: свідомість повинна була бути совістю (соведением), тим аспектом свідомості, який панує над іншими” [Франк 1997: 54]. Саме в стоїцизмі була обґрунтована ідея совісті.

На основі короткого аналізу можна зробити висновок, що ідея свободи совісті, як ідея свободи переконань, а також терпимості до думки іншої, були обґрунтовані й одержали право на життя в античній Греції саме в добу її демократичного, зокрема елліністичного, періоду розвитку. Античні греки безборонно користувалися свободою віросповідань, а також свободою у сфері філософської думки. Обґрунтована знаними філософами Греції (Сократ, стоїки, Сенека, Епіктет) ідея свободи совісті в її античному прочитанні поставала як усвідомлена можливість для особистості вільно, без зовнішнього спонукання самовизначатися і самореалізовуватися у сфері духу (зокрема в світоглядній і моральній сферах свого буття). Окремої акцентації на проблемі свободи релігійного вибору в релігійно-плюральному античному соціумі ще не було.

Відомо, що кожна культурна епоха замикає свій культурний рух на певному внутрішньому зосередженні буття людини. “Катарсис особистої відповідальності”, вільний вчинок у гармонії із власними переконаннями і є одними із найважливіших компонентів свободи совісті, зрозуміло, з кореляцією на ступінь її усвідомлення і/або неусвідомлення в давньогрецькому суспільстві чи хоча б на рівні окремих античних мислителів. Останні поставали як особистості, що прагнули до свободи, духовної незалежності. Всесвітньо-історичним надбанням античної філософської думки

було “відкриття людини як особистості та її свободи, а також створення ідеалу людини” [Jaeger 1936: 13].

Саме антропологічно-екзистенціальне було важливим компонентом античної філософії як класичного, так і елліністичного періодів її розвитку. Тому специфіку зародження ідеї свободи совісті, її підґрунтя, певного понятійного філософського оформлення в античну добу можна досягнути лише через інтерпретацію індивідуального прагнення людини даної історичної епохи творити своє життя відповідно до специфічного типу світорозуміння, світовідчуття і світобачення [Райда 1999: 58], прагнення жити і діяти у відповідності до вимог лиш свого розуму, поклику душі й серця. Уже моральні принципи в античну добу розглядались як певна міра здатності людини панувати над собою, своїми пристрастями. Відтак, античний антропологізм постав одним із джерел ідеї свободи совісті.

Для зародження ідеї свободи совісті як можливості й здатності певної частини античних індивідів до вільного вибору й самоствердження у сфері свого політичного, морального та духовного буття наявними були основні передумови: демократичні принципи життя поліса, законодавча основа свободи його громадян, свободи думки, слова, переконань; плюралізм поглядів на світ, відношення до релігії, богів; антиномія релігійного й арелігійного в повсякденності й філософії; розвиток вільнодумства, інакомислення; осмислення ідей особистості й совісті, в т.ч. й в практичному вимірі, атмосфера дискусій, діалогу; супротив проявам нетерпимості та остракізму;

проявів серед філософів “свободи всупереч”. Все це, на нашу думку, і було тим підґрунтям, яке сприяло зародженню ідеї свободи совісті, її певному (в термінологічному контексті епохи) витлумаченню.

Античність, демократичний поліс, як справедливо наголошував К.Ясперс, “заклали фундамент усієї західної свідомості свободи – як реальності свободи, так і її ідеї” [Ясперс 1991: 85], зокрема й ідеї свободи совісті, первісного підґрунтя її майбутньої парадигми. Свій подальший розвиток ідея свободи совісті, народжена і певною мірою сформована античністю, знайшла у християнстві.

Список літератури

- Гегель, Г.В.Ф. (1979). Платоновский объективный идеализм и его трагическая судьба. В *Платон и его эпоха*. Москва: Мысль.
- Гегель, Г.В.Ф. (1990). *Философия права*. М.: Мысль.
- Дурэм, Коул У. (1999). *Перспективы религиозной свободы: сравнительный анализ*. М.: Институт религии и права.
- Иванов, В.И. (1994). *Родное и вселенское*. М.: Республика.
- Кнабе, Г.С. (1986). *Древний Рим – история и повседневность: очерки*. М.: Искусство.
- Лосев, А.Ф. (1991). *Философия. Мифология. Культура*. М.: Политиздат.
- Райда, К.Ю. (1999). Смысл методологічних інновацій в дослідженні існування людини в постекзистенціалістському мисленні. В *Феноменологія буття людини: сучасна західноєвропейська філософська рефлексія*. К.: УЦДК.
- Реале, Дж., Антисери, Д. (1994). *Западная философия от истоков до наших дней. Античность*. СПб.: "Петрополис".
- Руссо, Ж.Ж. (1996). Гражданское исповедание веры: почему государству важно чтобы каждый гражданин имел религию? В *Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии*. М.: Аспект пресс.
- Столяров, А.А. (1986). Феномен совести в античном и средневековом сознании. *Историко-философский ежегодник*. № 86. М.: Наука.
- Франк, С.Л. (1977). *Реальность и человек*. М.: Иностранная литература.
- Ясперс, К. (1991). *Смысл и назначение истории*. М.: Политиздат.
- Hegel, GVF (1979). *Plato's objective idealism and its tragic fate*. In *Plato and his era*. Moscow: Thought.
- Hegel, GVF (1990). *Philosophy of Law*. M.: Thought.
- Ivanov, VI (1994). *Native and universal*. M.: The Republic.
- Jaeger, W. (1936). *Paideia*. Berlin / Leipzig.
- Jaspers, K. (1991). *The meaning and purpose of history*. M.: Politizdat.
- Knabe, G.S. (1986). *Ancient Rome - History and Everyday Life: Essays*. M.: Art.
- Losev, A.F. (1991). *Philosophy. Mythology. Culture*. M.: Politizdat.
- Real, J., Antiseri, D. (1994). *Western philosophy from its origins to the present day*. Antiquity. St. Petersburg: Petropolis.
- Russo, J.J. (1996). Civic Confession: Why is it Important for the State to Have Every Citizen Have a Religion? In *Religion and Society. Readings on the Sociology of Religion*. M.: Aspect of the Press.
- Raida, K.Yu. (1999). The meaning of methodological innovation in the study of human existence in post-existentialist thinking. In *The Phenomenology of Being Human: Contemporary Western European Philosophical Reflection*. K.: UDC.
- Schmidt, L. (1882). *Die Ethik der alten Griechen*. Berlin.
- Stolyarov, A.A. (1986). The phenomenon of conscience in ancient and medieval consciousness. *Historical and philosophical yearbook*. No. 86. M.: Science.

References

- Blei, K. (2002). *Freedom of Religion and Belief: Europe's story*. Assen: Royal van Gorcum.
- Dodds, E.R. (1957). *The Greeks and The Irrational*. Boston.
- Durham, Cole W. (1999). *Perspectives on religious freedom: A comparative analysis*. M.: Institute of Religion and Law.
- Frank, S.L. (1977). *Reality and man*. M.: Foreign Literature.

УДК 1:14:140; 2:2-65

Наталія Кутузова

*Релігійна свобода як
універсальна цінність*

Наталья Кутузова

*Религиозная свобода
как универсальная ценность*

Аннотация. В статье обосновывается универсальную ценность религиозной свободы, исходя из основополагающего права человека на свободу религии и убеждений. Ссылаясь на соответствующие международные документы, автор раскрывает содержание понятия "религиозная свобода" и приходит к выводу, что в основе прав человека лежит две основные ценности: человеческое достоинство и равенство. Только системный подход к свободе религии в комплексе прав человека придает им значение универсальной ценности.

В свободе религии (убеждений) выделяется два компонента: свобода мысли, совести и религии; право исповедовать свою религию или убеждения. Т.е. религиозная свобода имеет и универсальное, и частное измерение.

Будучи светской по своей природе, свобода религии особенно очевидна в современных обществах, светскость и инклюзивность которых расширяет возможности и права для людей самим решать вопрос о своей религиозности.

В статье рассматриваются ограничения, которые существуют для религиозной свободы. Часто право исповедовать

свою религию вступает в явный конфликт с разными правами других людей. Защита этих прав должна исходить из принципов недискриминации, нейтральности и беспристрастности, уважения права на веру, плюрализма и толерантности, институциональной и личной автономии, отсутствия иерархии прав человека.

В статье утверждается, что религиозная свобода является универсальной ценностью и правом в комплексе прав человека.

Ключевые слова: религиозная свобода, свобода вероисповедания, универсальная ценность.

Natalia Kutuzova

*Religious freedom
as a universal value*

Summary. The article substantiates the universal value of religious freedom, based on the fundamental human right to freedom of religion and belief. Referring to the relevant international documents, the author reveals the content of the concept of "religious freedom" and concludes that there are two basic values at the heart of human rights: human dignity and equality. Only a systematic approach to freedom of religion in the human rights complex gives them universal value.

There are two components to freedom of religion (belief): freedom of thought, conscience, and religion; the right to profess one's religion or belief. Religious freedom has both a universal and a private dimension.

Being secular in nature, freedom of religion is especially evident in modern societies, which secularity and inclusivity empowers people to decide for themselves about their religiosity.

The article deals with the restrictions that exist for religious freedom. Often the right to practice one's religion comes into conflict with different rights of other people. The protection of these rights must come from the principles of non-discrimination, neutrality and impartiality, respect for the right to religion, pluralism and tolerance, institutional and personal autonomy, lack of a hierarchy of human rights.

The article argues that religious freedom is a universal value and right in the human rights complex.

Key words: religious freedom, freedom of religion, universal value

Актуальность темы. Несмотря на кардинальные изменения, произошедшие в мире религий, в частности в вопросах взаимоотношения между ними, проблемы, связанные со свободой вероисповеданий до сих пор в повестке дня многих государств. Существует огромное количество стран, где люди до сих пор преследуются из-за их религиозных убеждений, где ограничиваются их права исповедовать выбранную ими систему ценностей, где запрещаются их культовые практики, где подвергаются дискриминации отдельные личности, религиозные организации, целые народы. Верующим людям некоторых конфессий не легко согласиться с тем, что они обладают теми же правами, что и другие верующие, что религиозная свобода - универсальная ценность для всех. Большинство религий воспринимает свою традицию как едино-

истинную, поэтому идеи религиозной свободы не очень распространены в религиозных вероучениях. Еще более сложным является проблема имплементации в практику межконфессионального общения теоретических положений (если они есть в догматике или социальной доктрине церкви) о равенстве всех людей и их вероисповеданий перед Богом. Признавая, что существует многообразие подходов в понимании религиозной свободы разными религиями, что требует отдельного широкого анализа, мы сконцентрируемся в этой статье на освещении выработанного международным сообществом положений, которые могут и должны стать фундаментом для религиозного бесконфликтного взаимодействия в мире.

Предлагаем несколько концептуальных тезисов, которые опираются на международные документы в сфере прав человека, их защиты и гарантии.

1. Право на свободу религии или убеждений является основополагающим правом человека, признанным во всех основных договорах по правам человека. Статья 18 Всеобщей декларации прав человека (ВДПЧ), принятая Организацией Объединенных Наций (ООН) в 1948 году, статья 18 (1) Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 года (МППП) и статья 9 (1) Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 года (ЕКПЧ) гарантирует свободу мысли, совести и религии. Все три документа утверждают, что это право включает в себя свободу менять свою религию или убеждения и свободу, как в одиночку, так и совместно с другими, публично или в частном порядке исповедовать свою

религию или убеждения в поклонении, учении, практике и соблюдении. В 1981 году ООН также приняла Декларацию о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений (Декларация о религии или убеждениях). В основе концепции прав человека лежат две основные ценности: первая – это человеческое достоинство, а вторая – равенство.

2. В то же время важно помнить, что свобода религии или убеждений следует логике правозащитного подхода, основанного на идее единства прав и их универсальности, который был обобщен в статье 1 Всеобщей декларации прав человека: «Все люди рождаются свободными и равными. в достоинстве и правах». Вместо того, чтобы защищать религии (т. е. религиозные истины, личности, репутацию и т. д.), свобода религии или убеждений защищает людей в их достоинстве, свободе равенства. Проще говоря, это защищает верующих, а не убеждения. Кроме того, свобода религии или убеждений в равной степени распространяется на последователей традиционных и нетрадиционных религий, больших и малых общин, основных групп и специальных отраслей, и, кроме того, она включает в себя агностиков и атеистов, а также людей с неясной религиозной идентичностью. В итоговом документе Венской всемирной конференции по правам человека 1993 года было подтверждено, что «все права человека являются универсальными, неделимыми, взаимосвязанными и взаимозависимыми». В настоящее время существует широкий консенсус в отношении того, что различные категории прав неразрывно

связаны друг с другом и взаимно поддерживают друг друга, составляя таким образом целостное понимание (холизм) прав человека. Именно системное рассмотрение свободы религии в комплексе прав человека и придает им значение универсальной ценности.

3. Свобода религии или убеждений имеет два компонента: во-первых, свобода мысли, совести и религии, которая охватывает право придерживаться или изменять свою религию или убеждения; и, во-вторых, право исповедовать свою религию или убеждения. Первое право не может быть ограничено ни при каких обстоятельствах, но, в соответствии со статьями 18 (3) МПГПП и 9 (2) ЕКПЧ, второе право может быть ограничено, если это предусмотрено законом и необходимо в демократическом обществе для защиты общественной безопасности, общественного здоровья или нравственности, или для защиты прав и свобод других лиц. Таким образом, религиозная свобода является и универсальной (в первом случае), и имеет более частное измерение, касающееся права на исповедание и опирающееся на культурный релятивизм общественной среды.

4. Фактически религиозная свобода наряду со свободой совести и мнения создает полифонию мировоззрений в обществах, является основой демократии, препятствуя таким образом насилию, авторитаризму. Лучшим противоядием от пропаганды нетерпимости является культура критического мышления, публичный дискурс с широким участием разнообразных акторов (гражданское общество, СМИ, религиозные организации и пр.).

5. Религиозные свободы являются светскими по своей природе, эта особенность стала очевидна в современных обществах. Инклюзивное светское пространство расширяет возможности для людей самим решать, будут ли они религиозными, как они хотят проявить свои убеждения в одиночку и вместе с другими, как в частной жизни, так и публично. Права человека не зависят от каких-либо конкретных религиозных основ, и в то же время остается открытым для позитивного признания и прочтения с точки зрения различных религиозных, культурных и философских традиций. Религия подчеркивает этические ценности, которые могут или должны лежать в основе светского общества, этический кодекс разных религий практически одинаков и направлен на то, чтобы сделать общество более гуманным и заботливым.

6. Основной регулятор (или ограничитель) религиозных свобод - право лиц не подвергаться дискриминации, в том числе право не подвергаться ненавистническим высказываниям, например, по признаку религии или убеждений, сексуальной ориентации или гендерной идентичности. Таким образом, право исповедовать свою религию и быть свободным от религиозной дискриминации может вступать в явный конфликт с правами на свободу выражения мнений и свободу собраний, которые также являются правами, гарантированными всеми основными документами по правам человека. Свобода выражения мнения может противоречить выражению религиозных убеждений, что может быть расценено как оскорбление со стороны других. Свобода собраний может противоречить в том случае, когда ЛГБТ хотят проводить

мирные собрания, митинги или парады, а также когда религиозные организации хотят протестовать и проводить митинги возле клиник, которые делают аборты.

7. Правозащитный подход основан на принципах недискриминации, принципе нейтральности и беспристрастности (государство должно быть нейтрально к религиям и нерелигиозным формам веры), принципе уважения права на веру (который часто проявляется в стремлении религиозного человека или групп «преобразовать» других, однако сдерживается принципом недискриминации), принципе плюрализма и толерантности (любая система убеждений может быть подвергнута сомнению), принцип институциональной и личной автономии (подразумевает защиту отдельных лиц и сообществ), принцип отсутствия иерархии прав человека.

8. В последнее время религиозность связывают с «защитой традиционных ценностей», противопоставленных универсальным. Термин «традиционные ценности» является неясным (Чьи традиции? И чьи ценности в традиции?). Ценности являются личными и часто глубоко и эмоционально переживаются. Их можно выражать коллективно, но они остаются субъективными и со временем меняются. «Традиционные ценности» в публичной риторике связываются с религиозностью (христианской, исламской), когда предъявляют аргументы против новых типов семейных отношений (однополое браки), воспитания детей (наказания), гендерной идентичности (ЛГБТ), эко-технологий и пр. В этом вопросе следует руководствоваться идеей о множественной идентичности, присущей абсолютно всем людям, множествен-

ная идентичность включает также и религиозную, и гендерную и др. Множественная идентичность связана с правом на самоопределение и другими правами.

Вывод. Исходя из анализа международных документов относительно прав человека и недискриминации по религиозному признаку, утверждается, что религиозная свобода является универсальной ценностью и правом в комплексе прав человека.

European Convention on Human Rights (1950). Retrieved from: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf

Universal Declaration of Human Rights (1948). Adopted by the United Nations. Retrieved from: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>

Vienna Declaration and Program of Action adopted at the World Conference on Human Rights on June 25, 1993 (1993). Retrieved from: https://www.ohchr.org/Documents/Events/OHCHR20/VDPA_booklet_ru.pdf

Список литературы

Венская декларация и Программа действий, принятые на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 года (1993). Получено с: https://www.ohchr.org/Documents/Events/OHCHR20/VDPA_booklet_ru.pdf

Всеобщая декларация прав человека (1948). Принята Организацией Объединенных Наций. Получено с: <https://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights/index.html>

Декларацию о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений (1981). Получено с: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml

Европейская конвенция по правам человека (1950). Получено с: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf

References

Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (1981). Retrieved from: https://www.un.org/en/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml

УДК 1:14:140; 2:2-65

Манфред Новак
Таня Восперник

*Допустимі обмеження свободи
релігії і переконань*
Реферований переклад Л. Филипович

В представленому рефераті статті М.Новака і Т.Восперник (2004), надрукованій в *Facilitating Freedom of Religion and Belief: A Deskbook*, виділяються п'ять можливостей законодавчого обмеження прав у сфері свободи совісті і віросповідання. Автори, виходячи із аналізу судових рішень Європейського суду, детально розглядають підстави, за якими можна обмежувати релігійні права.

A. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадської безпеки.

B. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадського порядку.

C. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадського здоров'я.

D. Обмеження, що встановлюються з метою охорони моралі.

E. Обмеження, що встановлюються з метою захисту основних прав і свобод інших осіб.

1. Прозелітизм
2. Богохульство
3. Інші права і свободи інших осіб

Manfred Nowak
Tania Vospernik

*Permissible restrictions on freedom of
religion and belief*
Referenced translation by L. Fylypovych

In the article presented M. Nowak and T. Vospernik highlight five possibilities of legislative restriction of rights in the sphere of freedom of conscience and religion. The authors, based on an analysis of the judgments of the European Court of Justice, examine in detail the grounds on which religious rights may be restricted.

A. Restrictions on public safety.

B. Restrictions on public order.

C. Restrictions on public health.

D. Restrictions on Moral Protection.

E. Restrictions imposed to protect fundamental rights and freedoms of other persons.

1. Proselytism

2. Blasphemy

3. Other rights and freedoms of others

Основний виклад.

A. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадської безпеки.

Головна мета положення про охорону «громадської безпеки» полягає в тому, щоб допустити обмеження публічного сповідання релігії (релігійні збори, процесії, похоронні церемонії і так далі), якщо виникає певна небезпека, що ставить під загрозу безпеку людей (їх життя, особисту недоторканність чи здоров'я) або безпеку власності. Необхідність таких обмежень особливо яскраво проявляється в разі протистояння вороже налаштованих по відношенню одна до одної релігійних груп (як це було, наприклад, в Північній Ірландії, Боснії і Герцеговині, Індії чи Нігерії), або коли релігійні звичаї служать політичним інтересам. У тих ситуаціях, коли існують засновані на релігії прямі загрози безпеці людей або власності, держави мають право приймати строго необхідні і пропорційні заходи з метою захисту

громадської безпеки, включаючи заборону релігійних зібрань або їх розпуск, а в крайніх випадках - навіть можуть забороняти особливо небезпечні релігійні спільноти (перш за все ті, які підбурюють до релігійної ненависті або пропагують війни) і вживати заходів кримінального характеру щодо правопорушників.

Автори, наводячи декілька судових прикладів, вважають, що необхідно усвідомлювати різницю між зовнішніми проявами свободи релігії або переконань, які можуть ставити під загрозу безпеку інших людей (громадська безпека), і тими проявами, які стосуються безпеки тільки тієї людини, про релігійну свободу якої йде мова.

Якщо заявники були готові ставити під загрозу свою особисту безпеку в зв'язку зі своїми релігійними переконаннями, що не складає загрози безпеці інших осіб, то пріоритетним при цьому є право віруючих.

В. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадського порядку.

По-перше, автори проти розширеного розуміння терміну *ordre public* (громадський порядок), яке часто використовують в громадянському і адміністративному праві і яке відноситься до основних напрямків публічної політики суспільства. Поняттю «громадський порядок» має даватися обмежувальне тлумачення, маючи на увазі відвернення громадського безладу. Застосування правил, об'єднаних терміном, неприпустимо, якщо вони постають як втручання в свободу віросповідання, релігії або переконань.

Цю різницю автори проілюстрували на прикладі рішення Конституційного суду Австрії про ритуальне жертвопринесення

тварин, який визнав неправомірність штрафу за участь в жертвопринесенні овець відповідно до звичаїв ісламу, чим порушив свободу віросповідання релігії, бо захист тварин не так істотно необхідний для підтримки громадського порядку (на відміну від правил дорожнього руху, напр.), щоб, посиляючись на нього, можна було б виправдовувати заборону дій, необхідних споконвічним релігійним ритуалом і традицій.

Крім того, такі Правила, пов'язані з *ordre public*, як правила зовнішнього вияву, що забороняють мусульманським жінкам і дівчаткам носити хустки, відпускати бороди буддистам або ж носити тюрбани сикхам та інші, не можуть бути виправдані на підставі положення про «суспільний лад». Відтак практика рішень Європейської Комісії з прав людини з цього питання здається занадто обмежувальною.

Показовою є справа із зміною голландських прізвищ на індуські для навчання в Індії двох громадян Голландії, які мали намір стати там священнослужителями (пандітами). Голландська влада відмовила в проханні змінити їх прізвища на індуські, аргументуючи свою відмову можливими загрозами громадському порядку і необхідністю його охорони. Європейська Комісія з прав людини встановила, що було допущено порушення права на повагу до приватного життя відповідно до статті 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) і відмова є втручанням в їх свободу віросповідання релігії.

Іншими допустимими обмеженнями свободи віросповідання релігії в інтересах

громадського порядку є вимога реєстрації релігійних спільнот в статусі юридичних осіб відповідно до національного законодавства і вимога дотримання загальноприйнятних законів, що регулюють публічні збори або визначення публічних місць для проведення богослужінь. Однак, якщо подібні норми загального характеру застосовуються довільним чи дискримінаційним чином щодо певних релігійних груп, то це є порушенням свободи релігії. У справі «Мануссакіс і інші проти Греції» Європейський Суд з прав людини повинен був розглянути відповідність нормам Конвенції засудження Свідків Єгови за створення і утримання місця для проведення богослужінь без дозволу грецького міністра освіти і релігійних відносин. Європейський Суд ухвалив, що вимога закону про необхідність отримання дозволу відповідає статті 9 Європейської конвенції про права людини (ЄКПЛ) тільки тією мірою, в якій вона має на меті наділення міністра повноваженнями проводити перевірку дотримання певних формальних умов. Однак Суд зазначає, що при застосуванні цієї вимоги грецька влада встановлювала жорсткі, практично заборонні умови сповідання релігійних переконань для деяких неправославних рухів. Беручи до уваги те, що до 1996 року заявники так і не отримали чіткого рішення у відповідь на їхні запити від 1983 і 1984 років про видачу дозволу на відкриття місця для проведення богослужінь, Європейський Суд постановив, що засудження заявників стало втручанням в їх свободу віросповідання релігії, які не є необхідним в демократичному суспільстві.

При розгляді Європейським Судом справи «Цавачідіс проти Греції», яке та-

кож торкалося засудження Свідків Єгови за відкриття місця для проведення богослужінь без належного на те дозволу від місцевої влади у справах церков і від міністра освіти і релігійних відносин, було встановлено, що Свідки Єгови, які сповідують свою релігію через публічні богослужіння, піддавалися секретному спостереженню в Греції. Справа була закрита шляхом укладення мирової угоди, за умовами якої грецький уряд гарантував, в числі іншого, що Свідки Єгови «ніколи не будуть об'єктом такого спостереження в майбутньому».

У постанові по справі «Сериф проти Греції» Європейський Суд з прав людини визнав наявність порушення статті 9 Конвенції, оскільки не існувало нагальної суспільної потреби обмежувати сповідання ісламу в інтересах охорони «громадського порядку». Обставини справи виглядали наступним чином: після смерті муфтія Родопів - одного з двох мусульманських лідерів Фракії - в 1985 році, грецький президент призначив нового муфтія, в той час як мусульманське населення обрало також і заявника в статусі муфтія. Після цього заявник був засуджений за незаконне захоплення функцій священнослужителя і за публічне носіння форми священнослужителя без права на це. Європейський Суд прийняв аргумент про те, що дане засудження переслідувало законну мету охорони громадського порядку, так як в один і той же час існувало два муфтія, що могло створити напружену ситуацію серед мусульман в Родобах. Однак Суд ухвалив, що покарання людини лише за той факт, що вона виступала у статусі релігійного лідера групи, яка слідувала за ним за власним бажанням, з працею поєднується з вимо-

гами релігійного плюралізму в демократичному суспільстві. Замість того, щоб усувати причину, яка утворила напругу шляхом викорінення релігійного плюралізму, влада повинна була б позитивними діями забезпечити прояв терпимості конкуруючих релігійних груп по відношенню однієї до іншої.

Положення про охорону «громадського порядку» часто використовувалося державами для виправдання надмірних обмежень свободи релігії позбавлених волі осіб. Незважаючи на той факт, що дотримання порядку в місцях позбавлення волі робить певні обмеження релігійній свободі позбавлених волі осіб необхідними для охорони громадського порядку або навіть громадської безпеки, Європейська Комісія з прав людини обґрунтовувала свої рішення на погано продуманій концепції «невід'ємних обмежень» [inherent limitations], а не застосовувала обмежувальне положення пункту 2 статті 9 ЄКПЛ. Наприклад, згідно з її доповідями, відмова адміністрації місць позбавлення волі надати ув'язненому особливу їжу, відповідну його релігії, яка не була релігією, зазвичай сповідуваної в даній державі, була виправдана.

Посилаючись на свободу совісті, релігії або переконань, заявники намагаються доводити невиконання загальних, встановлених законом обов'язків, а держави відповідають на це або постановкою під сумнів самого факту існування втручання в користування цим правом, або ж виправданням такого втручання положенням про «суспільний порядок». Перша група справ стосується відмови від дотримання вимог закону з міркувань совісті [conscientious objection]

стосовно податків, що стягуються від імені держави, зокрема, щодо військових витрат. Як Європейська Комісія з прав людини, так і Комітет з прав людини ООН постійно відхиляли скарги у таких справах на тій підставі, що звичаєвого зобов'язання по внесенню внесків на придбання зброї за допомогою сплати податків не є втручанням в свободу релігії або переконань.

Друга група справ торкається питань відмови від несення військової служби з міркувань совісті. Спочатку Європейська Комісія з прав людини виносила рішення про те, що свобода совісті і релігії не включає в себе право на відмову від проходження військової служби з міркувань совісті. У світлі пізніших процесів в Раді Європи і в Організації Об'єднаних Націй, в ході яких було визнано право на відмову від проходження військової служби з міркувань совісті, дана практика вирішення справ стала повільно змінюватися. Комітет з прав людини (1993) висловив переконання, що «таке право може витікати зі статті 18 Пакту тією мірою, в якій зобов'язання застосовувати смертоносну силу може вступати в серйозне протиріччя зі свободою совісті і правом сповідання релігії або переконань». Оскільки дане право було визнано в принципі, будь-яке втручання в користування цим правом має обґрунтовуватися, що не завжди дотримувалося.

Так, у справі «Вестерман проти Нідерландів» Комітету з прав людини необхідно було вирішити питання, чи порушило свободу совісті або релігії заявника накладення на нього кримінальних санкцій з метою забезпечення виконання військового обов'язку, якщо

він не був визнаний особою, що ухиляється від проходження військової служби з міркувань совісті, а також відмовився одягати військову форму. Комітет спочатку підтвердив, що накладенням кримінальних санкцій на заявника було допущено втручання в права, гарантовані статей 18 Пакту. Але пізніше Комітет несподівано змінив свій підхід і відмовився визнати порушення свободи релігії, пославшись на те, що Комітет не може замінити оцінку даного питання національними властями своєю оцінкою. Шість членів Комітету написали особливі думки, в яких вони представили переконливі докази про порушення статті 18 Пакту.

Іншим наслідком визнання права на відмову від несення військової служби з міркувань совісті є зобов'язання держав не допускати дискримінації на підставі невиконання військового обов'язку щодо осіб, які відмовляються нести військову службу з міркувань совісті. Кілька заявників оскаржили дискримінаційний характер різних термінів проходження військової та альтернативної служби. У той час як Європейська комісія з прав людини визнала недискримінаційною навіть фінську систему подвоєного терміну альтернативної служби, Комітет з прав людини знайшов таку ж систему у Франції, що суперечить статті 18 і статті 26 Пакту. Інші заявники оскаржили нерівність у відношенні зі Свідками Єгови (які автоматично звільняються від несення військової служби в ряді країн, а іноді навіть і від альтернативної служби) та іншими особами, які відмовляються виконувати військовий обов'язок з міркувань совісті. Винесення рішення в Страсбурзі або

Женеві, який задовольняє подібну скаргу, залишається неприйнятним.

Остання група справ знаходиться на кордоні між публічно-правовим і приватно-правовим порядком і відноситься до конфлікту між свободою релігії або переконань, з одного боку, і договірними зобов'язаннями, з іншого боку. Держави часто намагаються виправдовувати необхідністю охорони громадського порядку правові наслідки порушення договірних зобов'язань за релігійними підставами (наприклад, в разі звільнення працівника). Справа «Дельгадо Паес проти Колумбії» стосується вчителя релігії та етики, якому заборонили далі викладати в світській середній школі в зв'язку з його «прогресивними ідеями з питань теології і суспільствознавства». Комітет з прав людини відмовився визнати порушення права заявника сповідувати релігію в навчанні на тій підставі, що влада Колумбії мала право передавати церковній владі повноваження щодо вирішення питань релігійного викладацького складу і способів викладання. Згідно з доповіддю Європейської Комісії з прав людини, шкільний викладач-мусульманин, регулярно нехтує своїми обов'язками через участь у спільній молитві в мечеті, що знаходиться поруч зі школою, щоп'ятниці в післяобідній час, повинен робити вибір між виконанням цього релігійного обов'язку і позицією викладача. З іншого боку, скарга викладача-єврея, який не міг проводити іспити по суботах у зв'язку з його релігійними обов'язками, була задоволена Судом Європейських співтовариств. Дані обрані рішення свідчать про те, що дуже важко дотримати справедливий баланс між обов'язками

загального характеру, що впливають із законів або договірних зобов'язань, з одного боку, і свободою віросповідання релігії - з іншого. Хоча свобода релігії накладає на держави позитивний обов'язок брати до уваги різні релігійні звичаї і зобов'язання, все ж необхідно також допускати і таку ситуацію, що свобода совісті і релігії не надає людині необмеженого права діяти завжди згідно з правилами і вимогам своєї совісті і релігії.

С. Обмеження, що встановлюються з метою охорони громадського здоров'я

Обмеження, які дозволяються на підставі охорони громадського здоров'я, мають своєю головною метою дозволити втручання держави в релігійну свободу з метою запобігання епідемічним та іншим захворюванням. Коли реалізація такого обов'язкового державного заходу, як вакцинація, є необхідною в інтересах публічного здоров'я, тобто в інтересах охорони здоров'я інших осіб, то релігійні переконання, що суперечать цьому, неодмінно можуть бути обмежені. Європейська Комісія з прав людини в своїй доповіді у справі «Х проти Нідерландів» встановила, що вимога голландського законодавства, яке зобов'язує власників молочних ферм ставати членами служби охорони здоров'я, було прийнято з метою попередження туберкульозу у великої рогатої худоби. Даною обставиною, що стосується охорони громадського здоров'я, були виправдані правові заходи, вжиті щодо голландського фермера-протестанта, який з міркувань своєї релігії відмовився вступати в службу охорони здоров'я з обов'язковим членством для захисту своїх тварин.

Аналогічні міркування можна застосувати до випадків, коли сповідання будь-якої релігії тягне за собою дії, що завдають шкоди її послідовникам, а також, можливо, й іншим особам. При розгляді справи ««Асамблея вселенської церкви» проти Канади» Комітет з прав людини ООН повинен був вирішити питання, чи порушила свободу віросповідання членів даної «секти» зорієнтоване проти них кримінальне переслідування відповідно до закону Канади «Про контроль наркотиків». Релігійна практика цієї «секти» обов'язково включала догляд, культивування, володіння, розповсюдження та шанування марихуани («божественне дерево життя»). Комітет визнав це неприйнятним, оскільки, «як видно, не можна охопити рамками дії статті 18 Пакту про громадянські і політичні права віру, яка головним чином або винятково полягає в шануванні і розповсюдженні наркотичних речовин». Це рішення було піддано справедливій критиці як рішення, яке не відповідає загальній думці Комітету про те, що термінам «переконання» і «релігія» «має даватися широке тлумачення». На нашу думку, було б більш правильним визнати, що практика «Асамблеї вселенської церкви» охоплюється термінами «релігія або переконання», і застосувати положення про допустимі обмеження свободи релігії, що стосується охорони громадського здоров'я або громадської безпеки. Однак, як і у випадку з положенням про охорону «громадської безпеки», можна поставити під сумнів питання, чи вправі також держава охороняти здоров'я людини проти її власних релігійних переконань. Наприклад, така ситуація може виникнути при відмові Свідків Єгови

від будь-яких переливань крові, навіть якщо на кону стоїть остання можливість врятувати життя.

Нарешті, порцію критики заслуговує доповідь Європейської Комісії з прав людини у справі «Х проти Сполученого Королівства». Заявник був високим за матеріальним становищем сикхом. Працівники британської в'язниці змушували його мести підлогу в своїй камері, чого він не хотів робити. Комісія була готова допустити, що його релігія могла вимагати від нього поведінки високого по положенню сикха, які не чистять підлоги, і це могло бути допущено як втручання в його права, гарантовані статтею 9 Конвенції. Однак вона підтримала дане втручання «як необхідне в демократичному суспільстві для охорони здоров'я заявника та інших ув'язнених». Хоча, без сумніву, можна зрозуміти аргумент про те, що, якщо ув'язнені повинні чистити свої камери, то кожен з них повинен це робити, проте важко зрозуміти, чому чистка тюремних камер необхідна для охорони «громадського» здоров'я, і, якщо це насправді так, чому дана мета, беручи до уваги принцип пропорційності, повинна досягатися примусом ув'язнених діяти таким чином, що суперечить їх свободі релігії.

D. Обмеження, що встановлюються з метою охорони моралі

Термін «мораль», безумовно, є найменш чітким і найбільш спірним з усіх правомірних підстав, які виправдовують обмеження свободи віросповідання, релігії, а чи ж переконань. Як уточнив Комітет з прав людини ООН в своєму Коментарі, «концепція моралі походить з безлічі громадських, філософських і релігійних

традицій; відтак, обмеження свободи віросповідання релігії або переконань, що встановлюються з метою охорони моралі, повинні ґрунтуватися на принципах, які не впливають виключно з якоїсь однієї традиції». Представники релігій зазвичай заявляють, що їх відповідні системи цінностей утворюють найважливіші правила моралі. У зв'язку з цим важко уявити собі більш високу і практично загально-визнану концепцію моралі, яку держави могли б використовувати з метою обґрунтування обмежень зовнішніх проявів релігійної свободи, хоча, звичайно ж, можна уявити такі сфери, де відмінні між собою релігійні та світські цінності могли б об'єднуватися в рамках «часткового консенсусу». Однак, беручи до уваги високу цінність свободи релігії або переконань, важко уявити моральні цінності достатньої сили, якими можна було б виправдати обмеження цієї свободи, щоб самі вони не ставилися до сукупності цінностей, які знаходяться в рамках захисту основних прав і свобод інших осіб. Тому, згідно з функціональним підходом, обмеження, які могли б бути правомірно виправдані на підставі необхідності охорони моралі, можна було б здебільшого також виправдати необхідністю охорони основних прав третіх осіб.

З іншого боку, можна стверджувати, що, при відсутності єдиного загального або регіонального стандарту моралі, держави користуються досить великими межами розмірковувань у встановленні обмежень щодо релігій на підставі охорони моралі. У розглянутій вище справі про ритуальне жертвоприношення тварин влада землі Форарльберг приводила як аргумент те, що мета захисту тварин була моральним обґрунтуванням

встановлення заборони на ритуальне жертвоприношення овець без попередньої анестезії. Однак Конституційний суд Австрії постановив, що споконвічна єврейська та ісламська традиції забою і жертвоприношення овець повинна фактично користуватися пріоритетом по відношенню до моральної цінності захисту тварин від зайвих мук. Це справа добре ілюструє труднощі дотримання балансу між релігійними і моральними цінностями. Однак, якби якась релігійна група знову почала приносити в жертву людей, держави виразно мали б право і були б зобов'язані втручатися в таку практику з метою охорони права на життя.

Ситуації жертвоприношення тварин і людей представляють собою два полюси: на одному кінці досить очевидно, що навіть порівняно широко поширені цінності, які лежать поза зоною захисту прав людини, не володіють достатньою силою над свободою релігії; що стосується іншої крайності, то жодна сучасна система не може бути терпимою до ритуального жертвоприношення людей. Однак, у міру розвитку плюралізму соціальних укладів, можна розумно очікувати збільшення числа випадків, в яких певна релігійна практика буде вступати в конфлікт із поширеними моральними цінностями. Так, як європейські країни будуть обходитися з мусульманської полігамією? Подібні проблеми змушують шукати відповіді на питання про те, коли допустимо забезпечувати дію норм моралі: коли держава в ім'я забезпечення дії моральних цінностей може вторгтися не тільки в загальну свободу, але і в більш вузьку (що сильніше охороняється) сферу релігійної свободи? Однак, незважаючи

на те, що в даній області можуть виникати гострі, такі, що привертають до себе увагу проблеми, на практиці існує порівняно невелика кількість справ, де держави правомірно виправдовували б таке втручання на підставі охорони моралі та де б не застосовувалася б підстава необхідності захисту основних прав інших осіб.

Е. Обмеження, що встановлюються з метою захисту основних прав і свобод інших осіб.

1. Прозелітизм

Оскільки кожній релігії властива тенденція до взаємодії з іншими релігіями, яка іноді може реалізовуватися особами, що порушують релігійну свободу інших осіб, то держави досить часто відчують необхідність втручатися в свободу віросповідання з метою захисту релігійної свободи інших осіб. Тією мірою, якою держави намагаються проявляти нейтральність, подібні заходи зазвичай не постають як серйозні проблеми. Однак, якщо уряди підтримують систему державної церкви і / або з очевидною перевагою відносяться до якоїсь однієї релігійної спільноти, то виникає небезпека довільного або дискримінаційного поводження. Типовим прикладом такої тенденції, про що свідчить судовою практика Європейського Суду з прав людини, є грецька система підтримки Православної Церкви на шкоду іншим релігійним спільнотам, включаючи мусульман, католиків або СС.

Прозелітизм в Греції вважається неприпустимим втручанням у діяльність інших релігій і фактично утворює кримінальне правопорушення, яке визнається як «будь-яка пряма або непряма

спроба вторгнення в релігійні переконання людини іншого релігійного спрямування, що здійснюються з метою підриву таких переконань як шляхом створення будь-якої спонукаючої мотивації, пропозиції моральної підтримки чи ж матеріальної допомоги, так і шляхом застосування шахрайських засобів або використання недосвідченості, довіри, потреби, низького інтелекту чи ж наївності такої особи».

Одним з найбільш характерних справ про прозелітизм є справа «Коккінакіс проти Греції». Заявники-подружжя були Свідками Єгови. Вони були засуджені за такий спосіб проповідницької діяльності, яким славиться ця релігійна спільнота як ходіння від одних дверей до інших з метою схилення інших приєднатися до їх релігії. Вони, зокрема, проявили наполегливість по відношенню до дружини співака православної церкви, який звернувся зі скаргою в поліцію. Європейський Суд з прав людини визнав допустимими критерії, застосовані грецьким законодавцем при прийнятті закону проти прозелітизму, в тій мірі, в якій вони переслідували законну мету (захист прав і свобод інших осіб) та були зорієнтовані тільки на встановлення санкцій щодо неналежного прозелітизму. Однак Європейський Суд піддав критиці рішення грецьких судів за недостатнє визначення того, яким чином обвинувачені використовували неналежні засоби в своїх спробах переконати людей прийняти їх релігію. Тому вирок не був обґрунтований наявністю нагальної суспільної потреби і порушив гарантії статті 9 Конвенції.

У справі «Ларіссіс проти Греції» троє заявників були військовослужбовцями

Військово-повітряних сил Греції і послідовниками церкви п'ятидесятників. Вони були засуджені військовими судами за спроби навернення до своєї віри цивільного населення, а також підпорядкованих їм православних військовослужбовців ВПС. Європейський Суд дотримався принципів своєї постанови у справі «Коккінакіс» і підтвердив, що свобода віросповідання релігії включає право намагатися переконати свого ближнього, але не «неналежний прозелітизм», до складу якого відноситься, наприклад, пропозиція матеріальної або соціальної вигоди або ж застосування неналежного тиску з метою залучення в релігію нових членів. Суд не знайшов доказів того, що заявники вийшли за рамки даного правила щодо їх спроб долучити цивільних осіб до їх релігії і, таким чином, постановив, що в цьому відношенні було допущено порушення статті 9 Конвенції. Однак в питанні про трьох військовослужбовців ВПС, які відчували певний тиск у зв'язку з тим, що їх звання були нижче за військовою ієрархією, Європейський Суд постановив, що винесені вирoki були пропорційними і обґрунтовувалися необхідністю захисту прав і свобод інших осіб.

2. Богохульство

Закріплення грецьким кримінальним правом злочину на ґрунті прозелітизму націлене на захист свободи совісті, релігії або переконань проти неналежної місіонерської діяльності інших релігійних груп, проте кримінально-правову заборону богохульства захищає релігійні почуття людей від образи іншими. Встановлюючи покарання за прозелітизм, держава втручається в свободу віро-

сповідання релігії за допомогою місіонерської діяльності для того, щоб захистити релігійну свободу інших від звернення в іншу віру. Караючи за богохульство, держава втручається в свободу вираження поглядів з метою захисту релігійних почуттів або релігійної моралі, але не обов'язково свободи релігії. Тому можна поставити під сумнів причини, за якими проблема богохульства регулюється статтею про допустимі обмеження свободи релігії або переконань. Однак Європейський Суд з прав людини розробив досить спірну судову практику щодо захисту релігійних почуттів, як частини об'єкту, що охороняється статтею 9 ЄКПЛ «мирного користування» [peaceful enjoyment] свободою релігії, від образливих публікацій.

Основною справою тут є справа «Інститут Отто-Премінгер проти Австрії» про фільм «Порада любові», на який було накладено арешт, а потім проведена і його конфіскація за богохульство відповідно до австрійських прав. Фільм, показаний в рамках анонсів в кінотеатрі заявника, змалював Бога у вигляді старої людини, що поклоняється дияволу, відобразив еротичну напругу між дияволом і Дівою Марією й виставив Христа в образі розумово неповноцінної особи. У той час як Європейська Комісія з прав людини визнала фільм переважно сатиричним, а його арешт і повна заборона на його показ непропорційною і такою, що суперечить статті 10 ЄКПЛ, Європейський Суд підтримав накладення арешту і конфіскацію фільму на підставі пункту 2 статті 10 ЄКПЛ, виходячи з того, що дані заходи були необхідні для захисту права послідовників Римо-Като-

лицької Церкви, які становили більшість жителів австрійської землі Тіроль, на належну повагу їх свободи думки, совісті і релігії, що охороняється статтею 9 ЄКПЛ. Цей підхід був підданий різкій критиці за свою помилковість.

Проте незрозуміло, яким чином сам факт показу цього фільму обмежив би або допустив би втручання в сповідання релігії членів Римо-Католицької Церкви. Обставини справи не вказують на те, що показ фільму привів би до погроз або насильства щодо католиків. Європейський Суд фактично надав перевагу свободі релігії перед свободою вираження поглядів введенням концепції «мирного користування свободою релігії» (термін, запозичений зі статті 11 ЄКПЛ) поза образливою або «аморальною» критикою.

Досить сумнівно, чи буде Європейський Суд застосовувати такий же стандарт для захисту почуттів релігійних меншин, наприклад, у справі «Чудхарі проти Сполученого Королівства». Європейська Комісія з прав людини визнала неприйнятною скаргу заявника-мусульманина про те, що відмова британської влади порушити кримінальну справу проти Салмана Рушді і видавця його книги «Сатанинські вірші» порушує його релігійні почуття і його право на свободу релігії. Однією з причин, за якою було відмовлено в порушенні кримінальної справи проти Рушді за законодавством Великобританії про богохульство, стало поширення даного складу злочину тільки на захист релігійних почуттів християн. На практиці Страсбурзький суд раніше підтверджував засудження за богохульст-

во щодо християнської релігії на підставі даного законодавства.

Посилаючись на деякі інші судові практики, можна зробити висновок, що Європейський Суд з прав людини спрямований на захист моральних стандартів, які прирівнюються до релігійних почуттів більшості людей у відповідних країнах або до почуттів меншин, по відношенню до яких існує стійка симпатія. У цьому підході можна виявити елемент дискримінації. Однак якби Європейський Суд застосовував цю судову практику до всіх релігійних почуттів однаковою мірою, то свобода вираження думки в цій галузі могла б бути піддана сильній загрозі.

3. Інші права і свободи інших осіб

Не існує сумнівів в тому, що держави можуть й іноді навіть зобов'язані обмежувати зовнішні прояви свободи релігії або переконань, які ставлять під загрозу основні права інших людей, зокрема, право на життя, свободу, особисту недоторканність, повагу до приватного життя, вступ до шлюбу, право власності, право на охорону здоров'я, право на освіту, право на рівне ставлення, право на забезпечення заборони на рабство і тортури, а також права меншин. Мета захисту даних прав деякою мірою перетинається з іншими вищезгаданими підставами обмеження релігійної свободи. Ухвалення державою заходів щодо захисту життя, здоров'я і особистої недоторканності від насильства, яке заподіюються релігійними спільнотами, можна, звичайно, також обґрунтувати необхідністю охорони громадської безпеки, порядку і здоров'я. Однак якщо такі заходи спрямовані на захист життя і

здоров'я особи або осіб, які сповідують релігію собі на шкоду, їх не можна виправдати необхідністю захисту прав інших людей.

Цю відмінність можна проілюструвати добре відомим прикладом відмови Свідків Єгови від переливання крові. Якщо лікар державної лікарні з метою порятунку життя Свідка Єгови пропонує йому переливання крові проти його чітко вираженої волі, то таке втручання в свободу віросповідання Свідка Єгови не може бути виправдане як необхідне для захисту права на життя інших осіб. Чи може воно бути виправдане в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі, питання досить спірне. На нашу думку, така ситуація в принципі буде відноситися до непропорційного втручання в свободу релігії. Вона також утворює непропорційне втручання в право на повагу до приватного життя, яке, в принципі, також охороняє «право на смерть». Подібне втручання в права дорослої людини, яка знаходиться при повному розумі і яка недвозначно висловлює своє рішення, ґрунтоване на релігійних міркуваннях, віддати перевагу смерті замість прийняття переливання крові, на нашу думку, також не може бути обґрунтоване загальним зобов'язанням держав охороняти право кожного на життя, що впливають з пункту 1 статті 2 Конвенції. Однак якби Свідок Єгови відмовився від переливання крові для порятунку життя своєї дитини, держава (відповідний лікар), на нашу думку, не тільки б мали право, а й обов'язок втручатися в подібний прояв релігійної свободи та здійснення батьківських прав для порятунку життя дитини.

Постанова Європейського Суду з прав людини у справі «Хоффманн проти Австрії» порушує питання дотримання балансу між правами дитини та релігійними правами батьків. Хоффманн, спочатку сповідувала релігію Римо-Католицької Церкви, була одружена з членом цієї ж церкви, і подружжя мало двох хрещених дітей. Згодом вона перейшла до Свідків Єгови, але її чоловік цього не зробив. Після розпаду шлюбу вона покинула родинний дім разом з дітьми. Обое батьків подали заяви на опіку над дітьми. Суди нижчих інстанцій присудили опіку матері, а Верховний суд Австрії скасував дане рішення, посилаючись на релігію матері і її повну відмову від переливання крові не тільки для себе, але і для дітей у разі відсутності відповідного судового рішення. Європейський Суд постановив, що таке втручання в права матері було непропорційним, а відтак було допущене порушення статті 8 в сукупності зі статтею 14 ЄКПЛ. Іноді буває дуже важко вибрати в разі зіткнення релігійних і батьківських прав людини з кращими інтересами дитини. Однак в цілому вимоги статті 9 Конвенції, очевидно, мають передбачати такі ж заходи правового захисту, як і ті, які згідно зі статтею 8 Конвенції надані матері, котра сповідує релігію Свідків Єгови.

Окремий розділ статті присвячений забороні дискримінації за релігійними підставами і підбурювання до релігійної ненависті.

У своєму Зауваженні загального порядку (Коментарі) про право на свободу думки, совісті і релігії, Комітет з прав людини ООН приділив значну увагу принципам рівності і недискримінації. Так, в

Коментарі Комітет відзначає, що факт визнання релігії як державної, чи той факт, що її послідовники утворюють більшість населення, не повинен призводити до надання будь-яких привілеїв даній релігії або ж до виявів дискримінації щодо послідовників інших релігій або невіруючих осіб (частина 9 Коментаря). Це правило однаковою мірою може бути застосоване до тих випадків, коли певні переконання зводяться в ранг офіційної ідеології в текстах конституцій або в деклараціях правлячих партій (частина 10 Коментаря). Навчання певної релігії або переконань у системі публічної освіти допустимо тільки в разі, якщо приймаються норми про недискримінаційні винятки або ж альтернативи такій системі навчання (частина 6 Коментаря). Нарешті Комітет з прав людини нагадав державам про зобов'язання забороняти будь-яке сповідання свободи релігії або переконань, яке полягає в пропаганді війни або ж у виступах на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що призводять собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (частина 7 Коментаря).

А. Загальні моделі дискримінації

На практиці лише кілька держав в дійсності є нейтральними по відношенню до різних релігійних спільнот, що діють на їх території. Більшість держав, так чи інакше, надають державній релігії, релігії більшості або іншим «традиційним» релігіям певні привілеї і тим самим ставлять інші релігії або переконання в невідгідне становище. Якоюсь мірою такі відмінності можуть мати пояснення і бути

виправдані здавна існуючими традиціями або особливостями культури. Історія і культура, звичайно ж, не виправдовують дискримінацію. Однак найчастіше нерівне ставлення до релігій призводить до відкритої дискримінації - чи то навмисної або ненавмисної.

Рішення судів різних країн дивують своєю непослідовністю. Так, «Справа про розп'яття» в Німеччині, в якому суд ухвалив, що обов'язкове розміщення розп'яття Римо-Католицької Церкви в світських школах Баварії порушує свободу релігії, призвела до сильного обурення серед переважно католицького населення Баварії. Водночас дотримання такої ж практики вивішування розп'яття Римо-Католицької Церкви в Австрії та інших країнах залишилося без якоїсь реакції з боку віруючих католиків.

Упередженість рішень судів очевидна. Так, австрійський Верховний суд прийняв рішення проти Свідків Єгови на користь католиків. У Сполученому Королівстві закон про богохульство у відкриті проводить відмінність між християнськими і нехристиянськими релігіями або переконаннями на користь перших.

Більшість постанов Європейського Суду з прав людини у справах про свободу релігії на цей момент винесені проти Греції, тобто країни, де є державна церква. Розгляд сукупності різних постанов у справах про прозелітизм, реєстрації місць для проведення богослужінь та інше, виявляє щось подібне на модель систематичної дискримінації проти Свідків Єгови, мусульман, католиків і представників інших релігій. Ще більша кількість подібних прикладів серйозної релігійної

дискримінації існує в інших регіонах світу.

В. Дискримінація в сфері освіти

Сферою регулярного втручання держав, яке найчастіше відбувається на дискримінаційній основі, є сфера освіти. Уже в постанові по справі «Про статеву освіту в Данії» Європейський Суд з прав людини зробив висновок, що право батьків за статтею 2 Протоколу № 1 до Конвенції зобов'язує держави поважати релігійні погляди або інші переконання батьків «протягом всієї програми державної освіти», і стежити за тим, щоб «інформація або знання, що включаються в навчальну програму, передавалися на основі їх об'єктивності, критичності і плюралізму і не переслідували мети навіювання». У своїх міркуваннях у справі «Теему Хартікайнен проти Фінляндії» Комітет з прав людини ООН висловив думку, що обов'язкове навчання в світських школах таких предметів, як спільна історія релігій і етики, задовольняє вимогам пункту 4 статті 18 МПГПП, якщо тільки воно здійснюється нейтральним і об'єктивним чином при дотриманні поваги до переконань батьків, в тому числі не віруючих ні в яку релігію. У разі якщо публічні школи включають в навчальну програму викладання певної релігії або переконань, воно не повинно бути обов'язковим, і держави зобов'язані надавати винятки або альтернативи на недискримінаційній основі.

Міжнародно-правові акти гарантують право засновувати приватні школи, включаючи релігійні. Держави, при цьому, не зобов'язані їх фінансувати. Якщо ж держава вирішує надати бюджетне фінансу-

вання релігійним школам, то воно повинно зробити його доступним на недискримінаційній основі.

Заява батька-єврея, діти якого ходять в єврейську денну приватну школу в канадській провінції Онтаріо, де школи Римо-Католицької Церкви є єдиними не-вітськими школами, які отримують повне і пряме бюджетне фінансування, про дискримінацію щодо інших релігійних шкіл, які не отримують держпідтримку, було визнано правомірним. Комітет визнав заявника жертвою порушення права на рівний і ефективний захист проти дискримінації, що гарантується статтею 26 МПГПП. Це рішення могло б мати глибокі наслідки для багатьох країн світу, де державна релігія чи релігія більшості користується привілейованим становищем, і, в числі іншого, державним фінансуванням своїх шкіл.

С. Клятви релігійного характеру

Інша сфера, де державні релігії часто користуються привілейованим становищем, допускає можливість дискримінації щодо послідовників інших релігій або переконань, пов'язана з вимогами проголошення публічних клятв перед судом або іншими державними органами. У справі «Бускаріні проти Сан-Марино» Європейський Суд з прав людини повинен був винести рішення з питання, чи відповідає свобода совісті та релігії закон, що стосується членів парламенту. Закон вимагав від них вимовляти при вступі на посаду клятву із згадуванням Євангелія під загрозою позбавлення їх мандатів. Уряд Сан-Марино вказував на особливий характер держави, де історія і національні традиції були прив'язані до хри-

стіянства з моменту заснування Республіки християнським святим. Однак Європейський Суд постановив, що вимога від заявників вимовляти клятву на Євангелії було рівносильно вимозі, що пред'являється двом обраним представникам народу клястися у вірності конкретній релігії. Така вимога не була сумісною зі статтею 9 Конвенції. Держави традиційно надавали великого значення вимогам, пов'язаним із клятвами, і такі вимоги цілком можна було б виправдати необхідністю охорони громадської безпеки та порядку. Однак їх очевидний дискримінаційний і винятковий ефект вже давно робить їх одним із класичних способів порушення свободи релігії і переконань.

Д. Звільнення від військової служби

Держави також традиційно проводять відмінності між окремими релігіями в сфері надання звільнення від військової служби. Як було показано вище, держави все ж більшою мірою визнають право на відмову від несення військової служби з міркувань совісті як право, що впливає з свободи совісті, релігії або переконань. Згідно з коментарями Комітету з прав людини ООН, якщо дане право визнається законом або є на практиці, то «не повинні проводитися відмінності між особами, які відмовляються нести військову службу з міркувань совісті, за підставу їх індивідуальних переконань».

Незважаючи на такий чіткий і суворий вислів мови Коментаря з даного питання, Комітет з прав людини лише через тиждень після його прийняття вирішив справу «Брінкхоф проти Нідерландів». Зі

скаргою звернувся голландський пацифіст, який відмовлявся нести як військово, так і альтернативну службу. Його засудили до дванадцяти місяців позбавлення волі згідно з голландським Військово-кримінальним кодексом. У своїй скарзі пацифіст посилався на нерівне поводження з ним в порівнянні зі Свідками Єгови, які за голландським законодавством звільняються від військової та альтернативної служби. Комітет не знайшов доказів дискримінаційного поводження із заявником, що було піддане критиці з боку юристів.

Е. Інші приклади дискримінаційного поводження

Європейський Суд з прав людини в рішенні у міждержавній справі «Кіпр проти Туреччини» засудив дискримінаційне поводження з греками-кіпріотами на підставі їхнього етнічного походження, раси і релігії на території анклаву в північній частині Кіпру - районі Карпас. Розглянуті порушення, що стосувалися жорстких обмежень свободи пересування, включаючи доступ до місць проведення богослужінь, були визнані грубими, принижуючими гідність, діючими в порушення статті 3 Конвенції.

Показовими є справи по Боснії та Герцеговині. У справі «Ісламська спільнота проти Республіки Сербської» треба було вирішити питання про те, чи була дискримінаційною і такою, що порушує свободу мусульманського населення сповідувати свою релігію, відмова муніципальної влади Бані-Луки видати дозвіл на реконструкцію мечетей, які були повністю зруйновані в 1993 році. Було встановлено, що влада допустила

дискримінацію щодо віруючих мусульман в Бані-Луці щодо їх користування правом на свободу релігії і правом власності (зокрема, в порівнянні з місцевим сербським православним населенням, що становить більшість жителів даного району). Відзначено обов'язок влади охороняти і забезпечувати дотримання даного права проти втручання з боку приватних осіб.

Коли міжнародній спільноті навесні 2001 року вдалося змусити владу Республіки Сербської видати дозвіл, щоб почати реконструкцію мечеті Ферхад, це призвело до насильницьких акцій боснійських сербів проти мусульман і представників міжнародної спільноти.

Висновки. На підставі розглянутої міжнародної судової практики, що відноситься до питання про допустимі обмеження свободи релігії та переконань, ми можемо зробити висновок, що держави втручаються в користування даною свободою з різних причин: для правомірної охорони суспільних інтересів (таких, як громадська безпека, порядок, здоров'я чи мораль), для охорони релігійної свободи та інших прав людини проти втручання з боку інших осіб, а також на підставі менш правомірних по суті інтересів, включаючи збереження привілеїв державних релігій або релігій більшості, дискримінацію щодо релігійних меншин або навіть підбурювання до релігійної ненависті і насильства щодо них.

Свобода віросповідання і релігійних переконань, а також внутрішня свобода думки, совісті і релігії часто є предметом всіляких обмежень з боку державних органів і приватних осіб. Коли уряди нама-

гаються виступати посередниками в приватних релігійних конфліктах, то прийняті ними обмеження, як правило, не виходять за рамки правомірних меж державного втручання, і міжнародні органи, що здійснюють моніторинг дотримання прав людини, часто надають їм досить широкі межі розсуду. Однак якщо уряди стають на бік певної релігії (як правило, державної або релігії більшості), то втручання з їх боку незабаром стає дискримінаційним і може спричинити серйозні і систематичні порушення прав людини.

Втручання в свободу думки, совісті і релігії часто починається прямо з моменту народження дитини. Якби немовля ставало членом політичної партії або профспілки, то ми б розглядали таку ситуацію як досить глибоке втручання в його приватне життя або свободу спільнот. У випадку з релігійними організаціями подібне втручання, визнаємо, в цілому допускається. Якщо воно відбувається з боку батьків дитини, воно навіть охороняється свободою батьків надавати своїм дітям освіту відповідно до їх власних релігійних переконань.

Держави ж повинні охороняти цю свободу, виступати проти втручання з боку інших осіб, таких як школи або релігійні групи. Однак існують межі такому праву батьків. Наприклад, якщо Свідки Єгови перешкоджають порятунку життя їх дітей шляхом переливання крові, держави можуть або навіть повинні втручатися в свободу батьків з метою порятунку життя і здоров'я дітей.

Якщо держави намагаються нав'язати дітям певну релігію або ідеологію, міжнародне право і судова практика

встановлюють щодо цього досить жорсткі обмеження. Обов'язкове релігійне навчання в світських школах заборонено, «етична освіта» допускається тільки у випадках, якщо вона ведеться нейтрально, позаконфесійно. Надання державами бюджетного фінансування приватним релігійним школам має проводитися на рівній основі.

Коли діти переходять в підлітковий вік, вони поступово набувають приватне право вибору релігії або переконань, яке навіть може включати право змінювати їх релігію всупереч запереченням батьків.

Держави зобов'язані забезпечувати відповідні правові процедури і, в разі необхідності, ставати на шляху батьків для того, щоб захистити свободу релігії і переконань дітей. У цьому віці молоді люди найбільш вразливі для місіонерської або проповідницької діяльності інших релігійних груп і сект і, зокрема, для спроб впливу з боку вчителів, старших та інших осіб, від яких вони залежать. Держави також зобов'язані захищати підлітків та інших вразливих осіб від неналежного прозелітизму. З іншого боку, занадто сильні обмеження щодо прозелітизму можуть призвести до порушення прав релігійних груп, які прагнуть навертати інших в свою віру.

Коли підлітки виростають, вони стають придатними до військової служби або до виконання інших обов'язків, що накладаються на них державами, які можуть стосуватися їх релігійних переконань. Протягом багатьох років передбачені міжнародними договорами європейські органи з прав людини і відповідні органи ООН, використовуючи сумнівні аргументи, стверджували, що обов'язкова

військова служба не порушує свободу релігії. Однак поступово міжнародне співтовариство стало визнавати право на відмову від військової служби з міркувань совісті і в якості особливого права, яке витікає з свободи совісті і релігії. Якщо держави визнають альтернативну службу, вони не можуть займатися дискримінацією осіб, які відмовляються нести військову службу з міркувань совісті. Влада повинна ставитися до різних релігій на основі принципу рівності щодо звільнення від військової і / або альтернативної служби їх священнослужителів або послідовників.

Відмова від виконання інших правових обов'язків з міркувань совісті, таких, зокрема, як сплата податків на військові витрати або договірні зобов'язання, або не були визнані принципово як права, що охороняються свободою релігії та переконань, або їх відповідні обмеження були виправдані чіткими положеннями про допустимі обмеження прав. Автори не впевнені, що в ряді справ ці обмеження були насправді необхідні для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я або моралі, тобто, чи був належним чином застосований критерій пропорційності таких обмежень. Наприклад, сумнівною є суворі необхідності охорони громадської безпеки або здоров'я у випадку з сикхами, до яких застосовувалися законодавчі або договірні вимоги про носіння захисних головних уборів (а не тюрбанів) при водінні мотоциклів або під час роботи в залізничній корпорації. Такі ж сумніви викликає заборона для мусульманських жінок носити хустки в світських університетах. Що стосується позбавлених волі осіб, то здається, що судова

практика ще сильніше обмежує їх релігійну свободу визнанням, як мінімум, в неявно вираженій формі так званих «невід'ємних обмежень».

З іншого боку, Європейський Суд з прав людини визнав допустимість вельми значних обмежень на свободу вираження поглядів, включаючи повну заборону на показ блюзнірського фільму або відеосюжету на тій підставі, що були порушені релігійні почуття послідовників релігії більшості. Дана судова практика справедливо критикується як така, що надає пріоритет свободи релігії по відношенню до свободи вираження поглядів та не відповідає принципам пропорційності і недискримінації.

Розглянуте прецедентне право виявляє труднощі проведення справедливого балансу, з одного боку, між зовнішніми проявами свободи релігії і, з іншого боку, захистом громадських інтересів, а також прав приватних осіб. Деякі з таких труднощів пов'язані з тим фактом, що релігійні групи часто зловживають свободою релігії та тим самим втручаються в права інших. Інші труднощі ґрунтуються на впливі цінностей будь-якої однієї релігії, існуючої в суспільстві, на дане співтовариство, як це відбувалося в багатьох державах протягом століть, і на тому, що уряди таких держав не бачать нічого хибного в підтримці певних привілеїв домінуючих релігій або релігій в своїх країнах. Найчастіше мораль або цінності, пов'язані з концепцією *ordre public*, які держави намагаються охороняти, фактично засновані на одній конкретній релігії. Такий традиційний підхід стає менш прийнятним у міру переходу наших спільнот в спільноти, що об'єднують безліч культур. Навіть міжнародні і

регіональні органи, які здійснюють моніторинг дотримання прав людини, іноді підпадають під вплив моральних і релігійних переконань і, в разі сумнівів, надають державам без необхідності широкі межі розсуду. У той час, коли спостерігається зростання підтримуваного державами релігійного фундаменталізму, стає дуже важко застосовувати головний принцип, що лежить в основі самої концепції свободи релігії та переконань: держави повинні займати нейтральну позицію по відношенню до всіх релігій, не повинні втручатися в користування даної свободою. Таке втручання можливе тільки якщо це абсолютно необхідно для посередництва між конфліктуючими релігійними течіями і спільнотами або ж для охорони певних суспільних інтересів і прав інших осіб.

УДК 2:2-65 3:23:321

Віта Титаренко
Людмила Филипович

***Публічна політика і публічна
релігія в парадигмі
релігійної свободи***

Анотація. Стаття аналізує зв'язок публічної політики і публічної релігії, досліджує проблеми і перспективи їх взаємодії, пов'язує розширення релігійної свободи із рівнем і ступенем цього взаємозв'язку.

Автори уточнюють поняття «публічної політики» і «публічної релігії», які є вихідними для статті, спираючись при цьому на визначення, які даються сучасною вітчизняною та зарубіжною наукою.

Досліджуючи присутність релігії в публічній сфері, автори спираються на методологію, запропоновану американським соціологом релігії Х.Казановою, який виокремлював три форми колективної самоорганізації релігії:

1. інституційний лобізм з боку релігійних груп;
2. мобілізація релігійних груп у соціальні рухи;
3. самоорганізація та мобілізація релігійних груп у політичні партії.

Автори використовують переконливі приклади наявності або відсутності публічності в релігійній сфері, що позитивно або негативно впливає на стан релігійної свободи в країні.

На основі аналізу конкретної суспільнополітичної ситуації, автори доводять, що в Україні, особливо після Революції гідності, існує реальна можливість пуб-

лічного вияву впливу людей, які об'єднуються в спільноти, в т.ч. і релігійні, на суспільні процеси. Правом публічного впливу користаються майже всі релігійні організації, щоб висловити своє відношення до політики і політиків, до діяльності державних та громадських інституцій.

Виходячи у публічний простір, церкви розповідають про себе, як правило, компліментарно, що сприяє зростанню авторитету релігійних діячів, активізації і самоорганізації віруючих, появі нових форм міжконфесійної солідарності і навіть екуменічної співпраці. Але публічність висвітлює не тільки позитивні сторони діяльності релігійних організацій. Скандали, злочини, конфлікти в релігійному середовищі, стаючи публічним надбанням, загострюють протиріччя всередині самих церковних структур, між різними конфесійними напрямками, між церквою і суспільством. Домінуючою є консолідуюча функція релігії. Релігійні інституції як складова громадянського суспільства, з одного боку, і публічна політика – з іншого, будучи атрибутами демократичної держави, здатні забезпечити досягнення сталого розвитку, подолати протиріччя та конфлікти між різними соціально-політичними, соціокультурними та релігійними групами.

Автори ілюструють важливість публічної діяльності консультативно-дорадчих та міжконфесійних об'єднань при вищих органах державної влади, яких на сьогодні в Україні вісім, у подоланні непорозумінь і напруги в релігійній і політичній сфері. В їх межах публічні дискусії між релігійними організаціями і державою стосуються різних актуальних сфер (впровадження військового капеланства,

організація альтернативної служби та душпастирської опіки, спрощення реєстрації релігійних організацій, реформи в сфері релігійної освіти, зміни до податкового кодексу тощо).

Цікавою виявляється динаміка самоорганізації релігійних груп у політичні партії. В Україні, на відміну від інших країн, релігійні партії не набули поширення, не стали популярними. Політики фактично байдужі до релігійного ресурсу. Це видно з наведеного в статті аналізу передвиборчих програм претендентів минулої президентської кампанії.

Всі ці тенденції знаходять підтвердження в опитуваннях громадської думки, які щороку проводить аналітичний центр ім. О.Разумкова. Автори ілюструють свої теоретичні висновки цими матеріалами, які доводять, що відсутність прозорості публічної політики може нести ризики загострення суспільно-політичної ситуації, тому такою важливою є толерантизація міжконфесійних і державно-церковних відносин.

Особлива роль тут належить релігієзнавцям як суб'єктам публічної політики, посередництвом яких взаємодія суспільства і держави з релігійною сферою стає більш ефективною.

Ключові слова: публічна політика, публічна релігія, релігійна свобода, державно-церковні відносини, міжконфесійна взаємодія.

Vita Tytarenko
Liudmyla Fylypovych

*Public policy and public religion
in the paradigm of religious freedom*

Summary. The article analyzes the connection between public policy and public religion, examines the problems and prospects of their interaction, links the expansion of religious freedom with the level and degree of this relationship.

The authors clarify the concepts of "public policy" and "public religion", which are the basic postulates of the article, that rest on the definitions given by modern domestic and foreign science.

Investigating the presence of religion in the public sphere, the authors draw on the methodology proposed by American sociologist of religion J. Casanova. He identified three forms of collective self-organization of religion:

- 1) institutional lobbying by religious groups;
- 2) the mobilization of religious groups into social movements;
- 3) self-organization and mobilization of religious groups into political parties.

The authors use convincing examples of the presence or the absence of publicity in the religious sphere, which has a positive or negative impact on the religious freedom in the country.

Based on the analysis of a specific socio-political situation, the authors argue that in Ukraine, especially after the Revolution of Dignity, there is a real possibility of public influence of people who unite in communities, incl. and religious ones. The right of public influence, then and now, is used by almost all religious organizations to express their attitude to politics and politicians, to the activities of state and public institutions. Going out into the public arena, churches, as a rule, describe themselves in a complimentary way, contributing to the growth of

the authority of religious figures, the activation and self-organization of believers, the emergence of new forms of interdenominational solidarity, and even ecumenical cooperation. But publicity does not only cover the positive aspects of religious organizations. Scandals, crimes, conflicts in the religious environment, becoming a public domain, exacerbate contradictions within the church structures themselves, between different denominational areas, between the church and society. The consolidating function of religion is dominant. Religious institutions as a component of civil society, on the one hand, and public policy, on the other, being attributes of a democratic state, capable of achieving sustainable development, overcoming contradictions and conflicts between different socio-political, socio-cultural and religious groups.

The authors illustrate the importance of public activity of advisory and interfaith associations at higher levels of government. There are currently 8 institutions in Ukraine, which try to overcome misunderstandings and tensions in the religious and political sphere. Within their limits, public discussions between religious organizations and the state relate to various relevant areas (introduction of military chaplaincy, organization of alternative service and pastoral care, simplification of registration of religious organizations, reforms in the field of religious education, changes to the tax code, etc.).

The dynamics of self-organization of religious groups into political parties is interesting. In Ukraine, unlike other countries, religious parties did not spread, did not become popular. Politicians are actually indifferent to a religious resource. This is evident from the article in the analysis of the elec-

tion programs of the candidates of the last presidential campaign.

All these trends are confirmed by opinion polls conducted annually by the Analytic centre of O. Razumkov. The authors illustrate their theoretical conclusions with these materials, which prove that the lack of transparent public policy may carry the risks of aggravation of the socio-political situation, which is why tolerance of interdenominational and state-church relations is so important.

The special role here belongs to religious scholars as subjects of public policy, through whom the interaction of society and the state with the religious sphere becomes more effective.

Key words: public policy, public religion, religious freedom, state-church relations, interfaith interaction.

Постановка проблеми. Свобода совісті, релігійна свобода - це цінності і права, які характеризують будь-яке демократичне суспільство, визначають рівень його цивілізованості. Не будучи сталими величинами, вони потребують розширення, бо свободи ніколи не буває забагато. Саме тому важливо захистити ці свободи, визначити механізми їх зміцнення і збільшення в країнах новопо-сталих демократій, якою зокрема є й Україна.

Необхідною умовою розширення релігійної свободи є публічність політики і публічність релігії, в результаті взаємодії яких і виникає той простір, в якому комфортно перебувати як релігійним інституціям, так і віруючим, як державі, так і громадським організаціям. Чи не вперше саме в такому ракурсі релігієзнавці вирішили подивитися на ситуацію,

визначити, наскільки публічність впливає на державну політику, на активність релігійних організацій, на стан релігійної свободи. Цей аспект взаємодії публічної політики і публічної релігії не знаходив висвітлення в багаточисельних релігієзнавчих чи політологічних дослідженнях, але актуальність якого від цього тільки зростає.

Мета статті. Проаналізувати зв'язок публічної політики і публічної релігії, характер і динаміку їх взаємодії.

Виклад основного матеріалу.

Запропонована стаття підготовлена в межах виконання НДР «Публічна політика у сфері релігії як фактор консолідації українського суспільства» Національної академії державного управління при Президентові України, номер державної реєстрації — 0119U100769. Основні тези дослідження були апробовані авторами на низці конференцій, де обговорювалися використувана термінологія, методологічний базис та основні засади дослідження, викладені в спільній статті [Филипович 2019b: 107-109]. Тому основний виклад матеріалу, стосовно аналізу взаємодії публічної політики і публічної релігії варто розпочати, в першу чергу, з термінологічного визначення/обґрунтування й концептуалізації методологічного базису.

Зокрема, сумісна діяльність національних та наднаціональних органів управління як результат державної політики країн Європейського Союзу, означається через термін «публічна політика». Поняття «публічна політика» і «державна політика», в залежності від

механізму їх вироблення, можуть і ототожнюватися, і відрізнятися. Загалом, публічна політика (англ.- public policy), як політика суб'єктів публічного управління, заснована на механізмах публічного узгодження інтересів зацікавлених сторін і спрямована на досягнення суспільно-значимих цілей та вирішення суспільно-важливих завдань [Телешун 2012]. Будучи організаційно не тільки різноприналежними, а й представляючи подекуди протилежні інтереси, суб'єкти публічної політики, через посередництво комунікативної взаємодії, прагнуть до гармонізації суспільних інтересів. Саме «їх конструктивна взаємодія здатна забезпечити публічне формування ефективних стратегічних завдань, від вирішення яких залежить майбутнє держави» [Там само]. Тут лише означимо, що саме спрямованість на забезпечення суспільного інтересу, створення механізмів його виявлення і забезпечення, характеризує публічну політику на відміну від таких варіантів спрямованості, як державний інтерес чи/і корпоративний, приватний тощо.

В сучасну добу глобалізації, потужної інформатизації, медіатизації суспільства, публічна сфера все більшою мірою стає платформою взаємодій та вироблення суспільних інтересів, формулювання суспільних цілей та задач, що ми розглянемо нижче у контексті заявленої нами проблематики. В ситуації, коли органи державної влади не спроможні реагувати на існуючі запити, держава здатна делегувати певні функції іншим недержавним акторам. І той факт, що останні заявляють про свою присутність у виробленні політики, спрямованої на забезпечення

суспільних інтересів, стає помітною тенденцією. Це також є й зрізом публічної політики. [Там само]. То ж, під поняттям «публічна політика», ми розуміємо «складне переплетіння політичних та управлінських процесів, у результаті яких відбувається прийняття політичних та управлінських рішень», спрямованих на забезпечення суспільного інтересу [Титаренко 2010: 171].

Поняття «публічна релігія» є менш усталеним, але, посиляючись на відомого американського соціолога релігії Х.Казанову, означимо «публічну релігію» як таку, що набирає чи прагне набрати публічного характеру, публічних функцій або значення [Казанова 2019: 11]. Типовим прикладом публічної релігії на рівні держави є офіційно визнані державні Церкви, на рівні ж громадянського суспільства – ті релігійні інституції, котрі виходять в публічну сферу громадянського суспільства для участі у відкритих публічних дискусіях з питань суспільних чи громадянських, з питань публічної політики тощо.

Ми вже переконались, що релігія «третього тисячоліття» не залишилась на маргінесі, обмежуючись лише приватною сферою, а демонструє відчутний вплив на публічне життя. В реаліях України релігія в її світоглядному й інституційному проявах довела, що вона здатна виконувати функції інструменту як соціальної консолідації/деконсолідації, так і політичної активізації/інертизації суспільства. Релігійні інституції як складова громадянського суспільства, з одного боку, і публічна політика – з іншого, будучи атрибутами демократичної держави, здатні забезпечити досягнення сталого розвитку, подолати

або активізувати протиріччя та конфлікти між різними соціально-політичними, соціокультурними та релігійними групами. Відтак, відсутність прозорості публічної політики, з одного боку, та здатність релігії до мобілізації громадянського суспільства – з іншого, посилюють ризики конфліктогенності соціально-політичної ситуації в країні.

Хосе Казанова, один із найавторитетніших експертів з релігійних питань, досліджуючи форми присутності релігії в публічній сфері, вказує на публічну релігію як колективну самоорганізацію та мобілізацію релігійних груп (разом з їхніми інституційними ресурсами), які змагаються з іншими аналогічними групами за те, щоб зреалізувати свої інтереси на політичній арені [Казанова 2019: 20]. Зокрема, такий підхід ми пропонуємо в якості концептуалізації методологічного базису здійснюваної в статті аналітики. Отож, серед виокремлених Х.Казановою трьох основних форм такої самоорганізації, актуальною для аналізу в реаліях України вбачається наступна: 1) інституційний лобізм з боку релігійних груп як на регіональному рівні, так і на вищому – в прагненні вплинути на законодавство чи на державну політику – з метою отримання певних преференцій. Публічність в цьому контексті виглядає умовною, позаяк більша частина такої діяльності проходить в кулуарних обговореннях, поза увагою громадськості. Можна навести цілу низку прикладів, звертаючись як до недалекого минулого, так і сьогодення. Зокрема, згадаємо принагідно, що після врівноваженого співіснування та міжконфесійної співпраці в Україні, за часів В.Януковича

розгорнувся державний курс на знищення тоді ще УПЦ КП та надання всіх прав та переважаючих привілеїв в церковному житті та державно-церковних відносинах УПЦ МП та її структурам в Україні. Іншим прикладом відсутності публічності політики і наслідком лобіювання інтересів певних релігійних інституцій постав той факт, що ще в часи майданівських подій (13.01.2014) экс-генпрокурор В.Пшонка відкрив у приміщенні Генпрокуратури України храм УПЦ МП. Ігнорування інших Церков і релігійних організацій були негативно сприйняті не лише релігійною спільнотою цих Церков і релігійних організацій, але й окремими політичними силами, громадськістю тощо. Не можемо обійти увагою і нову редакцію законопроекту № 4128 (щодо зміни релігійними громадами підлеглості), яка неодноразово обговорювалася на Експертній раді з питань свободи совісті та діяльності релігійних організацій при Міністерстві культури України. Тоді, тільки джерела УПЦ МП та близькі до них вважали цей законопроект «рейдерським». Серед депутатів, які голосували проти, – представники проросійської фракції «Опозиційний блок», де з різкими заявами виступив депутат Вадим Новінський - поборник УПЦ МП. Відтак, за висновок можна озвучити твердження, що відсутність чи позірність публічної політики, кулуарні обговорення поза увагою громадськості, посилюють політизацію релігії та утримують в собі ризики конфліктності в суспільстві.

Опредмеченою на теренах України є й друга форма самоорганізації, яка полягає у: 2) здатності релігійних груп

мобілізуватися у соціальних рухах, сфокусованих на одному конкретному питанні. Тут ми можемо посплатися на приклад ухвалення декларації Всеукраїнською радою Церков і релігійних організацій з метою засвідчити спільну позицію Церков і релігійних організацій (серед яких представники християнських, мусульманських та іудейських конфесій) із засудженням явища гомосексуалізму та несприйняттям легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств) [Декларація].

Варто відзначити, ще один аспект у контексті означеної форми самоорганізації, притаманний в релігійній сфері саме українського простору – це позаконфесійне самовизначення українців, актуалізація позацерковної релігійності під час складних соціально-політичних подій в країні, формування такого феномена, як громадянська релігія і громадянська «еклесія» (в його початковому значенні, як «народне зібрання»), в контексті формування громадянського суспільства, які загострив Майдан і подальші події на Сході України та в анексованому Криму. Відтак, церква не тільки стає дзеркальним відображенням подій в суспільстві, але й бере пряму участь у творенні цього суспільства. З огляду на ситуацію в державі – жодна впливова конфесія України не залишилася осторонь подій. Нині представники цілої низки конфесій надають поради, якою повинна бути влада, яким повинне стати суспільство. Але, як бачимо, позиції церков розкидали їх по різні сторони барикад. Про участь кожної з них докладніше йдеться у книзі «Майдан і Церква» [Майдан 2014].

Так, після 2004 року рік 2013-2014 ознаменувався безпрецедентними прикладами і масштабними акціями громадянської непокори. Роль релігійних громад була потужною. Наприклад, близько двох місяців здійснювався міжконфесійний молитовний марафон в Донецьку (про нього детально інформував на своїй ФБ-сторінці відомий релігієзнавець І.Козловський), доки він не піддався гострій небезпеці з боку бойовиків; український прапор, вивішений на приміщенні Меджлісу, який хоч і був зірваний невідомими людьми в камуфляжній формі, але залишився яскравою ілюстрацією громадянської позиції мусульман. Згадаємо принагідно безпрецедентний сьогодні факт, коли кримські татари запропонували священникам (тоді ще УПЦ КП) відправляти свої богослужіння в мечетях, позаяк для них існувала небезпека в їх вільному релігійно-вираженні.

Ці та низка інших подій довели, що за добровільного об'єднання значної кількості громадян існує можливість впливу на суспільство в публічному просторі, впливу на державну владу і на відстоювання індивідами своїх громадянських прав і свобод [Титаренко 2014].

Правом публічного впливу користуються і ті релігійні організації, які не погоджуються із загальною державною політикою в сфері релігій. Наприклад, багаточисельні хресні ходи, організовані УПЦ МП, мали на меті вплинути на суспільну думку, а головне на державних мужів щодо врахування їхньої позиції з певних політичних і церковних питань. Можливість проведення таких акцій в Україні свідчить на користь саме

демократизму політичного укладу в країні, яка погоджується почути кожного.

Відтак, з одного боку, ми могли спостерігати утворення нових форм міжконфесійної солідарності і навіть екуменічної співпраці, потужний вихід Церков у публічний простір, суттєве посилення авторитету релігійних очільників, священників, лідерів біларелігійних організацій, появу новітніх форм самоорганізації віруючих. А з іншого боку, наявним стало загострення протиріч всередині самих церковних структур на різних її рівнях: між формальними і реальними релігійними лідерами, між офіційною позицією Церкви і особистим вибором священників і мирян, між самим кліром і мирянами тощо.

Наступною до розгляду постає третя форма – як: 3) самоорганізація та мобілізація релігійних груп у політичні партії. Такі спроби були реалізовані в новітній історії України, зокрема в її політичній сфері, через створення таких політичних утворень, як: Християнсько-Ліберальна партія України, Партія Християнсько-Демократичний Союз, Республіканська Християнська партія, Українська політична партія «Християнський рух», політична партія «Християнські соціалісти» [Відомості]. Як видно з назв означених політичних утворень, всі вони містять релігійний ідентифікатор, який відсилає до християнства, а відтак – до асоціації у політичній свідомості виборців з християнськими цінностями. Однак, ці партії не набули широкої популярності в публічній сфері, з чого можна висувати, що на релігію, як на важливий ресурс, майже ніхто в Україні не ставить у своїх виборчих кампаніях.

Цікавим з огляду на ці судження постає аналіз передвиборчих програм претендентів минулої президентської кампанії, де найбільш розгорнутою і концептуальною, конфесійно визначеною поставала програма Романа Безсмертного. Заявляючи, що «християнські цінності є орієнтиром для єднання в європейському домі та фундаментом внутрішньої і зовнішньої політики», в сфері духовного життя кандидат обіцяє: 1) визнати провідну роль християнства у творенні європейської цивілізації і побудова секуляризованої держави, яка водночас ґрунтується на європейському християнському гуманізмі; 2) не втручатися у справи Церкви, бо Церква не має перетворюватися на інструмент досягнення політичних цілей; 3) підтримувати діалог християнських Церков в Україні, бо ж це є шлях до єдності України з Європою; 4) сприяти соціальному служінню Церкви. Ігор Смешко всю змістовність своєї програми в питаннях релігії звів до добре знаних, а тому і зрозумілих переважній більшості українців слів — Бог, свобода, сім'я, Україна, які «є найвищими духовними цінностями українського народу». Петро Порошенко виявився напрочуд лаконічним, вважаючи, певно, що в питаннях релігії він зробив все, що міг, а саме: виборов «Томос» про автокефалію нашої Православної Церкви, [який] став актом духовної незалежності України». Поруч із таким, досить притомним і сучасним поглядом на релігійні справи, є кандидати, які живуть мрією про повернення відносин між Церквою і державою в далеке минуле. Наприклад, Володимир Петров збирався ініціювати внесення змін до Конституції України щодо об'єднання

Церкви та Держави, проголосити Україну православною державою і передати Православній Церкві України функції міністерства соціальної політики. Запропонована симфонія світської і церковної влади нагадує церкво- (навіть не тео)-кратичну державу, які майже всі залишилися за лаштунками історії. Назагал, палітра релігійних проблем в Україні виявилася надзвичайно спрощеною кандидатами в президенти, зведеною до конкретної ситуації: Томос, творення автокефальної Церкви за рахунок зміни парафіями своєї юрисдикції, передвиборні спекуляції на темі незалежної Церкви, визначення належності лавр і храмів, відкрита підтримка Церквами певних політичних сил тощо.

Контекстуалізація базових підходів в церковно-державних відносинах, як правило, надзвичайно корисна, якщо при цьому люди розуміються на цих фундаментальних концептах. Зокрема, має йтися про визнання незворотності релігійної (і не тільки) плюралізації світу, про пріоритетність прав людини (а не інституцій) в сфері свободи совісті і релігії, про священний обов'язок держави захищати свободи і створювати умови для релігійних організацій, які б мали задовольняти духовні потреби своїх прихожан — громадян України тощо. Жодна програма не містила гарантій свободи совісті і віросповідання, практичних механізмів захисту прав людини, народу, Церкви.

Натомість, програмні обіцянки кандидатів фокусуються в звичній антагоністичній парадигмі взаємин релігії і суспільства, Церкви і держави, Церкви і Церкви.

Прихильники твердої руки і жорсткої політики (Ілля Кива, Олександр Вілкул, Юрій Бойко) вживають достатньо агресивну лексику, обіцяючи в європейській світській країні покласти «край усім спробам розпалювати у нас релігійні, етнічні і мовні війни». Жодний кандидат не пропонував солідарність як принцип взаємовідносин релігій і Церков, виходячи виключно із сепаратної моделі: Церква і держава — абсолютно окремі структури і не мають втручатися в справи одна одної. Крім того, Церква постає як слабка структура, яка хоч і визнається політиками, але, скоріше, як зовнішній атрибут суспільного життя [Филипович 2019a].

Але, як і будь-яке складне явище, взаємовплив політики і релігії має багатоплощинні виміри. Новітня історія релігії знає численні приклади експлуатації релігійності і релігійної приналежності громадян в формуванні необхідного електорату, відповідно до запитів і можливостей певних політиків, а лобіювання інтересів окремих релігійних інституцій, відбувалося через лояльних до них депутатів чи депутатських груп. В той же час, релігійні інституції як складова громадянського суспільства, з одного боку, і публічна політика – з іншого, будучи атрибутами демократичної держави, здатні забезпечити досягнення сталого розвитку, подолати протиріччя та конфлікти між різними соціально-політичними, соціокультурними та релігійними групами. Важливим аспектом взаємодії цих складових українського суспільства є публічний дискурс діяльності консультативно-дорадчих та міжконфесійних об'єднань. В Україні проводять свою роботу вісім консульта-

тивно-дорадчих об'єднань при вищих органах державної влади:

- Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України;
- Громадська рада з питань співпраці з церквами та релігійними органами при Міністерстві освіти і науки України;
- Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України;
- Громадська рада з питань співпраці з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій при Міністерстві закордонних справ України;
- Громадська рада з питань співпраці з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій при Міністерстві охорони здоров'я України;
- Душпастирська рада релігійної опіки в пенітенціарній системі;
- Комісія у справах релігії Громадської ради при Міністерстві культури України;
- Експертна рада у сфері свободи совісті та релігійних організацій при Міністерстві культури України.

До міжконфесійних об'єднань, діяльність яких є відчутною в публічному просторі, відносяться наступні, засновані у різний час:

- Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій;
- Українська Міжцерковна рада;
- Нарада представників християнських церков України;
- Рада євангельських протестантських церков України;
- Всеукраїнська рада релігійних об'єднань;
- Рада мусульманських організацій, яка нині знаходиться в процесі створення.

Публічні дискусії між релігійними організаціями (ВРЦіРО, ВРРО, УМР, Біблійне

товариство та ін.) і державою, прозорість публічної політики в сфері державно-конфесійних відносин мають результатом низку нормативно-законодавчих актів, які слугують відповіддю на актуальні запити суспільства. Вони стосуються таких сфер, як:

- впровадження військового капеланства;
- організація альтернативної служби в період мобілізації;
- організація душпастирської опіки у пенітенціарних установах;
- ініціативи щодо спрощення реєстрації релігійних організацій;
- реформи в сфері релігійної освіти (визнання документів про вищу духовну освіту, наукових ступенів і звань, дозвіл засновувати дошкільні, профтехнічні та вищі навчальні заклади);
- введення єдиного правового механізму, який регулює проведення публічних мирних заходів;
- регулювання порядку зміни релігійною громадою своєї підпорядкованості тому чи іншому релігійного центру;
- внесення змін до податкового кодексу;
- регулювання питання щодо використання ID-карток;
- фотографування на документи представників релігійних організацій;
- внесення змін до кримінального кодексу тощо.

Позаяк публічна політика постає сьогодні як «політика в суспільстві і для суспільства», то в цьому вбачається її принципова схожість з релігією, функціональність якої також спрямована на суспільство – у сфері соціальної, освітньої, культурної, духовної, харитативної тощо, до того ж, ширше, аніж тільки в інтересах

сегменту віруючих людей. Більшість людей визнають вплив релігії на різні аспекти суспільного життя. Так, 71% громадян вбачають роль релігії в тому, що вона «підвищує моральність і духовність людей», 64% вважають її «одним із найважливіших засобів відродження національної самосвідомості і культури», 52% «одним із чинників демократичного суспільства». Число згодних із судженням «релігія є елементом політичного життя» знизилося і становить, станом на 2018 р. 44% (у 2016 – 50%) [Особливості 2018: 33].

Найпоказовішою, на нашу думку, постає соціальна сфера, як маркер існуючих потреб сучасного суспільства. Недаремно переважна більшість респондентів (74%) вважають, що «релігійні діячі повинні ставати на захист найбільш вразливих прошарків громадян у разі прийняття владою рішень, які знижують життєвий рівень населення». Разом з тим, відносна більшість опитаних погоджується з тим, що релігійні організації беруть слабку участь у соціальній роботі – 42% респондентів [Там само]. Але саме на основі соціального служіння, куратором якого виступає держава, можна об'єднувати представників різних конфесій, демонструючи прозору співпрацю поза політикою, заради українського суспільства. Подібні проекти за умови підтримки з боку держави створять передумови для соціальної реабілітації соціально вразливих верств населення та сприятимуть формуванню партнерських відносин церкви та влади, ефективної взаємодії церкви-влади-суспільства.

Разом з тим, такі чинники, як відсутність прозорої публічної політики і здатність релігії до мобілізації громадянського суспільства, можуть нести ризики

загострення суспільно-політичної ситуації. У 2018 році причиною міжцерковних конфліктів 31% респондентів назвали політичний чинник [Особливості 2018: 27]. Означимо, що в Україні на 1 січня 2019 року проводять свою діяльність 36 тисяч 739 релігійних організацій, з яких 97% релігійної мережі становлять релігійні організації християнського спрямування, де 55,4% - складають православні, 29,9% - протестанти, 14,7% - католики; етноконфесійні - 1,6%, мусульмани - 0,75%, буддистські - 0,2%, нові релігійні напрями - 1,2%.

Сьогодні кількість зареєстрованих конфесій переважає 100, від таких багаточисельних, як православ'я, і до окремих громад, наприклад, даоського чи буддистського спрямувань. Така статистика більше, ніж в 10 разів перевищує показники часів радянського минулого, а кількість релігійних організацій в Україні, з моменту відновлення її незалежності, зросла майже втричі. Україна постає єдиною європейською країною з найвищою відповідністю американській моделі релігійного деномінаціоналізму.

Для глибшого розуміння впливу публічної політики у сфері релігії є сенс посперитися на деякі соціологічні дослідження, щороку презентовані на постійно діючому круглому столі «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин», який організовує Центр Разумкова та Представництво Фонду К.Аденауера в Україні, за участі представників релігійних організацій, державних установ, науковців, що демонструє публічний характер цього заходу.

Почнімо із визначення кількості тих, хто визнає себе віруючими. Станом на 2018 рік цей показник становить 71,7% (довоєнний

період 2013 року - (67%). Найменше у відсотках серед опитаних респондентів визначилися як переконані атеїсти - до 3%, невіруючих і байдужих до релігії - по 5-7%. [Особливості 2018: 12].

Найбільше віруючих традиційно на Заході України - 90,7%, найменше - на Півдні та Сході України - 58-63%. Загалом станом на 2018 р. 67,3% опитаних назвали себе православними, 9,4% - греко-католиками, 2,2% - протестантами, 0,8% - римо-католиками, 7,7% - просто християнами, інші релігії представляють менше одного відсотка. Серед українців, які себе ідентифікують як православні, зростає відсоток тих, які себе називають «просто православними». Якщо у 2016 році такими себе визнали 21,2% опитаних, у 2018 р. - 23,4% [Там само: 13]. Ймовірно, що така ситуація пояснюється зміною православної конфігурації в Україні, розбудовою і поступовим визнанням ПЦУ з боку Вселенського Православ'я. Найчастіше називають себе «просто християнин» віруючі Центру 9,2% і Півдня 14,5%, де здебільшого поширена УПЦ МП [Особливості 2018: 3].

Релігійна толерантність в суспільстві постає стабільно високою, в чому можна вбачати дієвий фактор публічної політики. Українське суспільство залишається загалом толерантним до сповідування різних релігій. Так, більшість громадян (75%) вважають, що «будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування» і «усі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога» [Там само: 20].

Відносно високий рівень довіри до Церкви дисонує з рівнем її визнання як морального авторитету. Моральним

авторитетом Церкву визнали 45% опитуваних, а число тих, хто не вважає Церкву моральним авторитетом становить 35% [Там само: 8]. Ми фіксуємо, що рівень довіри до релігії в цілому падає, на що впливає пропаганда нетерпимості та ненависті до інших віруючих, розбрат в православному середовищі, що відбивається не тільки на ставленні українців до православних церков, а й взагалі до Церкви як важливого духовного інституту, що відповідає за мораль в цілому. Напруга в православному середовищі сприяє зростанню кількості католиків і греко-католиків, відсоток яких зростає і завдяки значній соціальній активності цих Церков у регіонах, вирішенні на місцях питання узгодження державно-конфесійної співпраці.

Варто окремо наголосити на ролі релігієзнавців як суб'єктів публічної політики, посередництвом яких часто реалізовується її взаємодія з релігійною сферою. Природними є очікування суспільства активності від самих релігійних організацій як суб'єктів публічної політики, зацікавлених в своїй публічній присутності в українському суспільстві, у схваленні, прийнятті й підтримці з боку людей. Однак не всі релігійні організації готові до публічної презентації своєї позиції, не всі спеціально створені церковні відділи зв'язків із громадськістю і державою та їхні очільники ефективно справляються із цією функцією. Саме науковці найбільше, певно, зацікавлені у виведенні релігійних організацій у публічний простір як з метою об'єктивної презентації їхньої діяльності, так і подолання різного роду стереотипів, міфів, ворожості, непорозумінь. Так, представлення процесу консти-

тування ПЦУ, отримання Томосу про автокефалію помісній церкві (2018-2019) на добру половину взяли на себе релігієзнавці, як найбільш кваліфіковані експерти з релігійних питань, давши тисячі інтерв'ю ЗМІ, виступивши більш, ніж з 300-ми доповідями на різного рівня конференціях, в т.ч. і міжнародних. 500-ліття Реформації та її відзначення в Україні (2017) також відбувалося за підтримки релігієзнавців, як і багато інших важливих подій релігійного життя України і світу.

Висновки. Проаналізувавши зв'язок публічної політики і публічної релігії, автори приходять до висновку про їх наявність, але обмежену ефективність взаємодії і ситуативну динаміку. Це, в свою чергу, спонукає до необхідності пошуку результативніших механізмів взаємозв'язку публічної політики і публічної релігії, що сприятиме стабілізації сфери релігії, сфери політики і назагал – суспільно-політичної ситуації в країні.

Список літератури

Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2019 року. Отримано з вебсайт: <https://minjust.gov.ua/m/4561>

Декларація Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)» (2007, Травень 15). Отримано з вебсайт: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negativne-stavlennya-do-yavyshcha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv>

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр. (інформаційні матеріали) (2018). Київ: Razumkov centre. 78 с.

Казанова, Х. (2019). *Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація* / переклад з англ. Р. Скакуна. Львів: Видавництво УКУ. 348 с.

Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка (2014). Упорядники Л. Филипович і О. Горкуша. К.: Саммит-Книга. 656 с.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр. (інфор. матеріали) (2018). Київ. 78 с.

Телешун, С. (2012, Грудень 26). *Що таке публічна політика?* Отримано з веб-сайт: http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2012/12/blog-post_26.html

Титаренко, В. (2014, Травень 7). *Формування громадянського суспільства в сьогоденній Україні: роль релігійного фактору*. Отримано з вебсайт: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56318/

Титаренко, В.В., Филипович, Л.О. (2019). Виклики для релігії і суспільства в контексті політичних публічних процесів. В *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 2019)* / за ред. Заславської О.О., Посвістак О.А., Ювсечка Я.В. Хмельницький, 96-99.

Титаренко О.Р. (2010). Релігійні відносини в контексті становлення громадянського суспільства та публічної політики (політико-філософський аналіз). *Науковий вісник Чернівецького університету, випуск 464-465. Філософія*, 169-173.

Филипович, Л. (2019а). Релігійні питання у програмах кандидатів у президенти 2019:

переважають загальні слова або байдужість (2019, Березень 29). Отримано з вебсайт: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/75250/

Филипович, Л.О., Титаренко, В.В. (2019b). Публічна релігія і публічна політика в Україні: зовнішні та внутрішні ризики. В *Інституалізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів: матеріали щорічн. Всеукр.наук.-практ.конф. за міжнар. участю: у 5 т. / за заг.ред. А.П.Савкова, М.М.Білінської, О.М.Петрось. Київ: НАДУ, т.2, 107-109.*

References

Casanova, J. (2019). *Religion in the modern world: pluralism, secularization, globalization*. English translation by Skakun. Lviv: UCU Publishing House. 348 p.

Declaration of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations "On the Negative Attitude to the Phenomenon of Homosexuality and Attempts to Legalize So-called Marriage (Registration of Same-Sex Partnerships)" (2007, May 15). Retrieved from website: <http://vrciro.org.ua/en/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negativne-stavlennya-do-yavyshcha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv>

Features of Religious and Church-Religious Self-Determination of Ukrainian Citizens: Trends 2010-2018 (Informative Materials) (2018). Kyiv. 78 p.

Fylypovych, L. (2019a). Religious Issues in 2019 Presidential Candidate Programs: Common Words or Indifference (2019, March 29). Retrieved from: https://risu.org.ua/index/expert_thought/analytic/75250/

Fylypovych, LO, Tytarenko, VV (2019b). Public Religion and Public Policy in Ukraine: External and Internal Risks. In *Institutionalization of Public Management in Ukraine in the Context of European Integration and Globalization Challenges: Materials of Annual All-Ukrainian scientific-practical conference for international participation: in 5 volumes / for total number AP Savkova, MM Bilynskaya, OM Petroy. Kyiv: NADU, vol.2, 107-109.*

Information on political parties, registered by law, as of 01.01.2019. Retrieved from:

<https://minjust.gov.ua/m/4561>

Maidan and Church: Chronicle of Events and Peer Review (2014). Compiled by L. Fylypovych and O. Horkusha. Kyiv: Summit Book. 656 p.

State and Church in Ukraine - 2018: results of the year and prospects for relations (inform. materials) (2018). Kyiv: Razumkov Center. 70 c.

Teleshun, S. (2012, December 26). *What is public policy?* Retrieved from: http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2012/12/blog-post_26.html

The UOC (MP) lobbyist (2019, November 26) will oppose the free transfer of parishes to the CCU. Retrieved from website:

https://cerkvarium.org/novyny/pomistnistserkvy/protidiyati-vilnomu-perekhodu-parafij-v-ptsu-bude-lobist-upts-mp?fbclid=IwAR3gDVc6fbxUfYK7QP_EY4d6y5h6i5i6L5i6i5i6L5i6Y7

Tytarenko, O.R. (2010). Religious relations in the context of civil society and public policy formation (political and philo-sophical analysis). *Chernivtsi University Scientific Bulletin, issue 464-465. Philosophy*, 169-173.

Tytarenko, V. (2014, May 7). *Formation of civil society in present-day Ukraine: the role of religious factor*. Retrieved from:

https://risu.org.ua/index/studios/studies_of_religions/56318/

Tytarenko, V.V., Fylypovych, L.O. (2019). Challenges for Religion and Society in the Context of Political Public Processes. In *Society, State and Church in the Spectrum of Interdisciplinary Studies: Collection of Materials of the International Scientific Practice Conference* (Khmelnitsky, 2019) / ed. Zaslavskaya O.O., Posvistak O.A., Yuvsechko Y.V. Khmelnitsky, 96-99.

УДК 2:28; 2:2-6

Лариса Владиченко

***Мусульманські організації
в контексті державно-
конфесійних та міжконфесійних
відносин в Україні***

Анотація. В статті виокремлюються актуальні питання присутності мусульманських організацій в релігійному полі України: спрощення реєстраційної процедури статутів релігійних організацій та набуття ними статусу юридичної особи; реституційні питання (повернення культових споруд релігійним організаціям); створення інституційних структур військового капеланства в структурах Збройних сил України; об'єктивне ставлення до релігійних організацій та толерантний міжконфесійний дискурс; співпраця в соціальній сфері з релігійними організаціями; фотографування на документи представникам релігійних організацій; організаційні питання щодо здійснення хаджу; забезпечення права на релігійну свободу на анексованих та окупованих територіях України. На основі докладного аналізу статистики релігійних організацій та щорічних матеріалів опитування Центру Разумкова робиться висновок про загалом сприятливі умови для всіх громадян у праві на сповідування своєї релігії, у захищеності цього права законодавством України, діяльністю відповідних державних органів влади. Такими ж свободами і правами користуються і мусульмани та їх релігійні організації, яким потрібно більш активно долучатися до вирішення актуальних і

проблемних питань у сфері відносин між державою та релігійними організаціями.

Ключові слова: іслам, мусульманські організації, державно-церковні відносини, міжконфесійні взаємини.

Larysa Vladychenko

***Muslim organizations in the context
of state-denominational
and inter-denominational relations
in Ukraine***

Summary. The article highlights the pressing issues of the presence of Muslim organizations in the religious field of Ukraine: simplification of the registration procedure of the statutes of religious organizations and their acquisition of the status of a legal entity; restitutionary issues (returning religious buildings to religious organizations); creation of institutional structures of military chaplaincy within the structures of the Armed Forces of Ukraine objective attitude to religious organizations and tolerant interfaith discourse; cooperation in the social sphere with religious organizations; photographing on documents to representatives of religious organizations; organizational issues related to Hajj; securing the right to religious freedom in the annexed and occupied territories of Ukraine. On the basis of a detailed analysis of the statistics of religious organizations and the annual survey materials of the Razumkov Center, it is concluded that generally favorable conditions for all citizens in the right to profess their religion, in the protection of this right by the legislation of Ukraine, the activity of relevant state authorities. Muslims and their religious organizations enjoy the same freedoms and rights, which need to be more

actively involved in resolving topical and problematic issues in relations between the state and religious organizations.

Key words: Islam, Muslim organizations, state-church relations, inter-denominational relations.

Постановка проблеми. Проблематика державно-конфесійних відносин в Україні є достатньо актуальною як в сьогоденні, так і впродовж всього періоду незалежності України. Україна є полірелігійною та поліконфесійною країною. У зв'язку із чим кожний конфесійний напрям характеризується множинністю релігійних організацій. В цьому контексті слід також відзначити відсутність організаційної єдності і єдиної структури управління мусульманських організацій в Україні. Держава і суспільство мають знати про ситуацію всередині кожного конфесійного напрямку, зміни, які там відбуваються, тенденції, які характеризують ці зміни, щоб вчасно корегувати свою політику в сфері державно-конфесійних відносин.

Відповідно і суспільство, особливо громадянське, яке не байдуже до процесів, які протікають в ньому, зацікавлене в об'єктивній інформації щодо стану і розвитку такої релігії, як іслам в нашій країні, його взаємин із іншими релігіями, що працюватиме на свободу віросповідання і толерантність міжрелігійних відносин.

Заявлена проблематика ніколи не випадала із кола уваги державних органів влади, які при визначенні державної стратегії щодо ісламу завжди спиралися на дослідження вітчизняних вчених О.Ауліна, Д.Брильова, С.Ісмаїлова, М. Якубовича, О. Яроша та ін., які всебічно вивчають іслам [Брильов 2011; Якубович 2018 тощо].

Безцінну допомогу надає Експертна рада з питань свободи совісті при Міністерстві культури України та сучасні дослідження ісламу в Україні [Мусульманська 2016; Ісламська 2015].

Виходячи з потреби постійно тримати руку на пульсі релігійного життя країни, метою даної статті є аналіз сучасної релігійної ситуації, яка стрімко змінюється, що фіксується статистикою та опитуваннями, зосередившись на мусульманському сегменті, який має свої особливості. Подання об'єктивної картини щодо стану мусульман в Україні та виокремлення реальних проблем, з якими стикаються мусульманські громади, сприятиме налагодженню партнерських державно-церковних і міжрелігійних відносин.

Виклад основного матеріалу. Серед актуальних питань в сфері державно-конфесійних відносин в Україні, які найчастіше обговорюються в цій сфері, зокрема і в контексті діяльності мусульманських організацій, назовемо наступні: спрощення реєстраційної процедури статутів релігійних організацій та набуття ними статусу юридичної особи; реституційні питання (повернення культових споруд релігійним організаціям); створення інституційних структур військового капеланства в структурах Збройних сил України; об'єктивне ставлення до релігійних організацій та толерантний міжконфесійний дискурс; співпраця в соціальній сфері з релігійними організаціями; фотографування на документи представникам релігійних організацій; організаційні питання щодо здійснення хаджу; забезпечення права на релігійну свободу на

анексованих та окупованих територіях України.

В Україні на 1 січня 2019 р. проводять свою діяльність 36739 інституцій релігійних організацій. За двадцять сім років незалежності України релігійна мережа держави збільшилася в 2,8 рази.

Не дивлячись на високу конкурентність у відносинах між релігійними організаціями, українське суспільство толерантне в питаннях віросповідання, що засвідчують результати соціологічних опитувань. Наприклад, результати соціологічного дослідження «Релігія і церква в українському суспільстві», проведеного Соціологічною службою Центра Разумкова у 2018 році, показують, що 74% респондентів підтримали думку, що будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування; 19% - право на існування мають тільки традиційні для нашої країни віросповідання, а лише 5% зазначили, що істинна тільки та релігія, яку я сповідаю [Особливості 2018: 20].

Іслам на початок 2019 року представлений в Україні 277 релігійними осередками, які складають 0,75% релігійно-інституційної мережі держави [Звіт 2019b: 57-59]. Зауважимо, що державна статистика інституційної мережі релігійних організацій з 2015 року наводиться без врахування показників мережі релігійних організацій АР Крим (оскільки остання є анексованою, а частина Донецької та Луганської областей окупована), оскільки релігійні організації на цих територіях позбавлені можливості діяти згідно норм українського законодавства. Нагадаємо, що у 2014 році, до анексії Автономної Республіки Крим, в Україні діяло 1238

мусульманських структур, з яких 81% складала саме релігійні організації мусульман Криму. Тобто найбільша частка мусульманських організацій була репрезентована в АР Крим, де серед найбільш поширених релігійних напрямів іслам (29%) займав друге місце після православ'я (42,7%) [Звіт 2014].

Наразі в Україні діє вісім духовних управлінь мусульман, зокрема Духовне управління мусульман України (124 релігійні організації), Духовне управління мусульман України «УММА» (26), Духовний центр мусульман України (19), Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (7), Духовний центр мусульман України «АХМЕДІЄ» (5), Духовне управління мусульман Криму (5), Духовний центр мусульман Криму (2), Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят» (3), низка незалежних релігійних організацій мусульман (77) та шіїтські релігійні громади (9) [Звіт 2019b: 57-59].

Одним із актуальних питань у сфері державно-конфесійних відносин є питання забезпечення релігійних організацій культовими спорудами та питання повернення майна культового призначення, експропрійованого у свій час у релігійних організацій, зокрема і у мусульман, в період радянського режиму.

На початок 2019 року 36739 релігійних організацій використовують 29 922 приміщень. Серед них 61% типові культові споруди, а 39% приміщення, пристосовані для молитовних потреб.

В контексті мусульманської спільноти то на початок 2019 року використовують 179 мечетей (12,3%) та приміщень, пристосованих під молитовні (87,7%). Таким чином, мусульманські організації забез-

печені цими приміщеннями на 64,6% [Звіт 2019a]. Отже бачимо, що для мусульман в Україні актуальним є питання щодо побудови нових мечетей, зокрема і питання щодо виділення землі під забудову.

Актуальним в сфері державно-конфесійних відносин залишається питання повернення релігійним організаціям колишніх культових споруд. На сьогодні в Україні, згідно з моніторингом, здійсненим Міністерством культури України спільно із Фондом державного майна, нараховується 188 культові споруди, які використовуються не за призначенням на 87 з них претендують релігійні організації. Це становить 0,88% від загальної кількості повернутих і переданих культових споруд. Серед них мусульманські мечеті становлять 5,7% (6 об'єктів).

Ці колишні культові споруди, які використовуються не за призначенням, знаходяться у АР Крим у м. Євпаторія (3), м. Ялта (1), м. Судак (1) та с. Піонерське, Сімферопольський р-н (1). Причинами не повернення цих об'єктів до 2014 року були: об'єкт приватизовано, об'єкт знаходиться в незадовільному/аварійному стані або в будівлі знаходяться державні/комунальні/інші установи. Після 2014 року у зв'язку із анексією АР Крим ці питання відтерміновано на невизначений час, скільки територія Криму наразі не є підконтрольною владним структурам України.

Необхідно зазначити, що законодавством України, окрім іншого, гарантовано право на міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих. В контексті гарантування цього права релігійні організації також мають певні зобов'язання. Згідно зі статтею 24 Закону України «Про свободу совісті та релігійні

організації» священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації [Закон 1991].

Таким чином, з питань релігійної діяльності в Україну найчастіше приїжджають із Сполучених Штатів Америки, країн Азії, Африки та Європи. Безпосередньо у 2018 році нараховувалося 2,4% запрошених іноземних священнослужителів мусульманськими організаціями.

Серед позитивних зрушень у сфері забезпечення свободи релігії в Україні на початку 2019 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2673-VIII «Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)» [Закон 2019]. В основу вказаного законопроекту були включені законопроекти напрацювання, розроблені представниками Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України спільно з Експертною радою з питань свободи та діяльності релігійних організацій, оскільки представники Мінкультури були залучені до робочої групи щодо підготовки тексту законопроекту.

З прийняттям вищезазначеного Закону було спрощено процедуру державної реєстрації релігійних організацій, оскільки функції з реєстрації статутів релігійних організацій та їх державної реєстрації як юридичної особи зосереджені в одному держоргані (відповідно в Міністерстві культури України та Раді міністрів АРК, обласних, Київській та Севастопольській міських держадміністрацій) в залежності від виду релігійної організації. Отже, стало можливим запровадження єдиного вікна з надання адміністративних послуг релігійним організаціям. Вказані зміни наразі полегшують процедуру реєстрації статутів всіх без винятку релігійних організацій.

Необхідно зазначити, що деякі мусульманські організації активно беруть участь у міжрелігійному та міжконфесійному дискурсі на інституційному рівні. Специфіка міжрелігійних, міжконфесійних об'єднань в Україні полягає в тому, що всі вони створювались за принципом спільної діяльності або ж з метою реалізації проектів відповідного спрямування (видання та розповсюдження релігійної літератури; співпраця у військовій та пенітенціарній сфері тощо). На початок 2019 року в Україні діє дев'ять міжрелігійних та міжконфесійних інституційних об'єднань всеукраїнського значення.

Безпосередньо у два з них, а саме Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій (заснована у 1996 році) та Всеукраїнську раду релігійних об'єднань (заснована у 2015 році) входять мусульманські організації, відповідно у ВРЦіРО – Духовне управління мусульман України та у ВРРО – Духовне управління мусульман України «УММА». Сфери діяльності, в яких відбувається співпраця, стосуються

освіти, капеланства, пенітенціарної системи, охорони здоров'я тощо.

У цілому діяльність міжрелігійних й міжконфесійних об'єднань в Україні можна охарактеризувати як плідну й активну, що поступово дає позитивні результати у вирішенні актуальних питань у сфері відносин між державними та релігійними інституціями.

Однак, релігійним спільнотам, зокрема і мусульманським організаціям, потрібно більш активно долучатися до плідного дискурсу для вирішення актуальних проблемних питань у сфері відносин між державою та релігійними організаціями.

Список літератури

Брильов, Д.В. (2011). *Іслам: історія, віровчення та культова практика*. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. 142 с.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991). *Відомості Верховної Ради УРСР*, № 25, ст.283). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

Закон України № 2673-VIII «Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)» (2019). *Відомості Верховної Ради*, № 6, ст.40). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19>

Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2019 року (Форма №2) (2019а). Київ: б.в. 131 с.

Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2014 року (Форма №1) (2014). Київ: б.в. 58 с.

Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2019 року (Форма №1) (2019b). Київ: б.в. 42 с.

Ісламська держава: генезис і нові тренди (2015). Під редакцією Салаха З., Ауліна О.А. Львів.: Видавництво «Компанія «Манускрипт». 152 с.

Ісмагілов, С.Я., Якубович, М.М. *Ісламознавство: навчальний посібник* (2018). Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД». 236 с.

Мусульманська спільнота України: інституалізація і розвиток (2016). Під заг. ред. Ауліна О.А. Вінниця: Консоль. 400 с.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр. (інформаційні матеріали) (2018). Київ: Razumkov centre. 78 с.

Якубович, М. *Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013-2016)* (2017). Вінниця: Нілан. 156 с.

Features of Religious and Church-Religious Self-Determination of Ukrainian Citizens: Trends 2010-2018 (Information Materials) (2018). Kyiv: Razumkov Center. 78 c.

Islamic State: Genesis and New Trends (2015). Edited by Salah Z., Aulin OA Lviv: Manuscript Company Publishing House. 152 p.

Ismagilov, S.Ya., Yakubovich, M.M. *Islamic Studies: A Tutorial* (2018). Vinnytsia: Nilan LTD. 236 p.

Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" (1991). Information of the Verkhovna Rada of the USSR, No. 25, Art. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

Law of Ukraine No. 2673-VIII «On Amendments to Certain Laws of Ukraine (Concerning Jurisdiction of Religious Organizations and Procedure of State Registration of Religious Organizations with Legal Entity Status)» (2019). Information of the Verkhovna Rada, No. 6, Article 40). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19>

Report on the Network of Churches and Religious Organizations in Ukraine as of January 1, 2014 (Form # 1) (2014). Kyiv: b.v. 58 p.

Report on the Network of Churches and Religious Organizations in Ukraine as of January 1, 2019 (Form # 1) (2019b). Kyiv: b.v. 42 p.

Report on the Provision of Churches and Religious Organizations of Ukraine with Religious Buildings and Premises Adapted to Prayer as of January 1, 2019 (Form # 2) (2019a). Kyiv: b.v. 131 p.

The Muslim Community of Ukraine: Institutionalization and Development (2016). Under the head. ed. Aulin OA Vinnytsia: Console. 400 sec.

Yakubovich, M. *From the Maidan to the ATO: Ukrainian Muslims in the Conditions of Military-Political Crisis (2013-2016)* (2017). Vinnytsia: Nilan. 156 p.

References

Brylov, D.V. (2011). *Islam: History, Doctrine, and Worship*. K.: Publishing house of NPU them. M.P. Drahomanov. 142 p.

УДК 1:17:173; 2:28

Канатбек Мурзахалілов

*Взаємозв'язок ісламу і сімейних
підвалин в Киргизстані*

Канатбек Мурзахалилов

*Взаимосвязь ислама и семейных
устоев в Кыргызстане*

Аннотация. В статье через призму религиозной ситуации в Кыргызстане показана роль конфессиональных сообществ для сохранения семейных ценностей, рассматриваются проблемы, которые при определенных условиях могут стать факторами, нарушающими сложившийся баланс традиционных ценностных ориентиров населения. Описана роль религии в семейной жизни людей, придерживающихся ислама.

Отдельным блоком проанализированы исламские традиции, совмещенные с доисламскими обрядами, которые имеют влияние на весь уклад жизни и определяют бытовые, семейные, а также мировоззренческие аспекты жизнедеятельности около 90% населения страны, позиционирующих себя как мусульман.

В заключительной части автором даны рекомендации по использованию потенциала и ресурса ислама для преодоления кризиса и сохранению обычаев и традиций, семейных устоев гражданами Кыргызстана.

Ключевые слова: Кыргызстан, семейная жизнь, религиозные организации, ислам, традиции, семья, семейные ценности, мусульманское население,

социальные институты, родители, конфликт, проблема, анализ, возрождение, брак, безработица, радикализация.

Kanatbek Murzakhalilov

*Relationship between Islam and
family traditions in Kyrgyzstan*

Summary. This article shows the role of the religious communities to preserve family values from the perspective of the religious situation in Kyrgyzstan. It also analyses issues that can serve as factors to destroy an existing balance of traditional values of the population under certain conditions. The article describes the role of the religion in the lives of people who follow Islam.

Last part of the article analyses how Islamic traditions combined with preislamic traditions influence on the whole life and view of life of the 90 percent of the population who regard themselves as Muslim.

In conclusion, the author provides recommendations on how to use capacity and resources of islam for spiritual revival among the population of Kyrgyzstan.

Key words: Kyrgyzstan, family life, religious organizations, islam, traditions, family, values, Muslim community, social institutions, parents, conflict, analyst, marriage, unemployment, radicalization.

Актуальность. Ислам, распространившийся на территории современного Кыргызстана с VIII-X вв., являлся на протяжении последующего тысячелетия доминирующей религией как кочевых, так и оседлых народов Центральной Азии.

История появления и распространения ислама в Кыргызстане показывает, что за

исключением двух случаев ислам никогда не занимал столь высокий статус в обществе, как сегодня. В первом случае во время Караханидского каганата, в 955 г., когда сын легендарного Сатук Абд ал-Керим Карахана, Муса ибн Сатук (Байташ) объявил ислам государственной религией, во втором, в 1383 г., так же поступил правитель Моголистана Туглук Тимур, то есть исламизация была осуществлена сверху и не дала ощутимых результатов. Наличие самих кыргызских племен в составе Караханидского каганата вызывает споры историков и в настоящее время. Относительно Моголистана нужно сказать, что кыргызские племена не приняли ислам; они, часто совершая набеги против мусульман (оседлого населения), во многом способствовали падению этого государства. Более или менее благоприятные условия для принятия ислама кыргызами складываются во время Кокандского ханства. Но процесс исламизации был прерван колонизацией Кыргызстана Российской империей [Дюшенбиев 2007: 28-35, его же 2001: 167-168].

Как известно, при советской власти исламу был нанесен существенный удар: многие мечети и медресе были закрыты, их имущества конфискованы, религиозные деятели репрессированы. Цели, которые преследовал Советский Союз в отношении ислама, не были достигнуты. В условиях насаждения атеизма казнят мусульман Кыргызстана, как структурное подразделение Среднеазиатского Духовного управления, оставался легальной организацией с неофициальной идеологией.

В конце 1980-х годов политика «перестройки и гласности» М. Горбачева создала условия для «возрождения» ислама в

Кыргызстане, в результате которого начался процесс легитимизации ислама в обществе. С этого времени, и особенно после крушения Советского Союза, мусульманская община Кыргызстана испытывала настоящий исламский «ренессанс».

После обретения независимости Кыргызской Республикой в 1991 году, либеральная государственная конфессиональная политика создала благоприятные условия для саморазвития религиозных процессов в стране. Одним из факторов роста религиозного самосознания было заметное увеличение влияние ислама на все аспекты жизнедеятельности кыргызского общества, в том числе и на семейные традиции. Как влияет ислам на укрепление и сохранение семейных устоев - цель данной статьи.

Основной материал. Как известно, подавляющее большинство населения Кыргызстана (около 90%) позиционирует себя в качестве мусульман, придерживающихся ханафитского мазхаба суннизма. Тем не менее, в стране существуют представители и других конфессий: православные, католики, протестанты, буддисты, иудеи (14%). При этом в республике устойчиво сохраняется светский характер всех институтов власти [Мурзахалилов 2016: 160-172].

В настоящее время уполномоченным государственным органом по делам религий произведена учётная регистрация около 3000 объектов религиозного назначения. Из них более 2500 - объекты исламского направления. На территории Кыргызстана судами различных инстанций запрещена деятельность 20 групп, движений и организаций экстремистского и террористического характера. Практи-

чески все они имеют внешние центры управления и корни.

При небывалом росте количества религиозных организаций и культовых объектов, перед обществом встал вполне закономерный вопрос – насколько необходима религия для развития семейных ценностей после многолетнего господства тотальной атеистической государственной системы?

Как показывает практика, в семейной жизни мусульманского населения страны большую роль играет религия, в частности ислам. Он определял и определяет бытовые, семейные и мировоззренческие аспекты жизнедеятельности человека, имеет сильное влияние на весь уклад жизни.

Как отмечает ряд авторов, исламские традиции переплетались с доисламскими языческими обрядами, приобретая новые элементы. Основные этапы жизни конкретного человека, такие как освящение, наречение имён, обрезание, брак, развод, похороны, поминки и другие, были также непосредственно связаны с канонами ислама. Содержащиеся в исламе социально-философские и этические идеи оказывали непосредственное воздействие на произведения устного народного творчества и социально-политической мысли кыргызов [Бектанова 2017: 12-15].

Общеизвестно, что ислам и семья взаимосвязаны как социальные институты. На сегодняшний день многие мусульманские семьи придерживаются шариата (норм и принципов исламского права) как традиции. Согласно шариату существует чёткая иерархия, определяющая роль каждого члена семьи, от старейшины до самой молодой невестки. Например, к старшим по возрасту принято проявлять уважение, а гостей встречать с особым почетом.

Следует отметить, что исламские духовные служители (молдо) обычно пользуются уважением и участвуют практически во всех событиях в своих сообществах.

В кыргызских семьях, придерживающихся ислама, принято соблюдать основополагающие каноны веры, такие как чтение заупокойной молитвы («жаназа»), соблюдение поста в течение месяца Рамазан, совершение молитвы пять раз в день в определённое время («намаз»), празднование «Орозо-айт» («Ид-аль-фитр» – праздник разговения) и «Курман-айт» («Ид-аль-Адха» – праздник жертвоприношения), добровольное отчисление части своей прибыли в пользу бедных или на богоугодные дела («закат»), совершение паломничества в Мекку («хадж»), согласно предписаниям ислама.

Не секрет, что многие негативные процессы, происходящие в общественном сознании, направлены на искоренение семейных ценностей и принципов. При этом сложившиеся семейные традиции начинают терять черты социального института и становятся в определенной мере делом частной жизни. В этом отношении ислам, как и другие религии, обладает ресурсом, который можно использовать при борьбе за нравственность и безопасность подрастающего поколения.

Как показывает анализ, причинами вызывающими отрицательные изменения в жизни кыргызских семей являются нерешенные социально-экономические проблемы. Бедность, безработица, отсутствие перспектив для молодежи, рост цен на продукты питания, товары и услуги, высокий уровень внешней и внутренней миграции, коррупция, падение морали и уровня культуры жизни людей являются

основными факторами, негативно влияющими на сохранение института семьи.

Мусульманские семьи можно условно поделить на:

1. семьи, в которых шариат соблюдается полностью;
2. семьи, в которых шариат соблюдается частично, как предписания национальных традиций кыргызов;
3. семьи, в которых отрицают шариат, но вынуждены соблюдать определённые обычаи в силу их общественной значимости;
4. секулярные семьи, в которых есть атеисты и верующие [Атантаева 2017: 170-172].

Исходя из этого контекста, можно рассмотреть сложившуюся внутрисемейную ситуацию, в которой, как правило, возникают множество вопросов. Такими проблемами являются разводы или разделения семей, случаи воспитания детей одним родителем, конфликты между супругами и между поколениями, домашнее насилие, жертвами которого зачастую оказываются подростки. В этой ситуации исламские ценности и принципы могли бы помочь противостоять этим отрицательным тенденциям.

Согласно общей исламской доктрине формирования семьи самым важным считается нравственное и социальное поведение мужчин и женщин. При этом выбор партнера для брака, рождение детей определялись у мусульман, исходя из физических, культурных и социально-экономических возможностей.

Еще одной проблемой, дискредитирующей семейные ценности, является внутренняя и внешняя миграция. На сегодняшний день примерно более милли-

она граждан Кыргызстана являются трудовыми мигрантами. Как известно, на трудовой миграции нивелируется институт семьи, утрачиваются семейные ценности. Данный процесс является хорошей почвой для вербовщиков-джихадистов. Наряду с другими факторами (социально-экономические, демографические причины, утрата авторитета духовенства, влияние глобализации, деятельность интернет – ресурсов) это позволяет определенной части верующих радикализироваться.

Следует отметить, что правоохранительными органами республики были выявлены многочисленные факты вербовки и задержания подозреваемых лиц, причастных к вербовке и переправке кыргызов в зону боевых действий на территорию Сирии, Ирака. По неофициальным данным их число достигало 800 человек, из них около 150 были убиты. Пик массового выезда граждан республики в состав международных террористических групп наблюдался в 2014-2015 годах (для страны с шести миллионным населением данная цифра довольно внушительна).

Общеизвестно, что причины возникновения радикализма не всегда кроются в религиозных убеждениях человека. Семейные отношения играют не последнюю роль в формировании личности и оказывают огромное влияние на развитие, мысли и убеждения человека. Отметим, что существуют отдельные приверженцы ислама, отказывающиеся от национальных традиций и семейных устоев, находящихся в них противоречия своим взглядам.

К таким можно отнести последователей такфиритско-джихадистских групп. К примеру, многие из них отрекаются носить светскую или национальную одежду,

отдавая предпочтение религиозной атрибутике.

Тем не менее, в стране наблюдается целый ряд положительных моментов, относящихся к семейным отношениям. Так, в докладе ЮНФПА - «Анализ ситуации в области народонаселения в Кыргызской Республике» презентованного в сентябре 2017 года отмечено:

В Кыргызстане сохраняется институт семьи. Абсолютное большинство взрослого населения вступает в брак, безбрачие не имеет распространения.

С начала 2000-х годов отмечается увеличение рождаемости, что не противоречит идеям демографического перехода.

Значительная доля внебрачной рождаемости заставляет предположить, что все большее распространение получают браки, незарегистрированные в органах ЗАГС.

В стране сохраняется относительно низкий уровень разводов среди населения (по сравнению с европейскими республиками бывшего СССР). Здесь сказывается влияние особенностей культурных традиций населения и устоев семейной жизни населения Кыргызстана.

Сказанное подтверждает и отчет Национального статистического комитета Кыргызской Республики, в котором также обозначено, что население республики начало расти после 2000 года, когда было зарегистрировано наименьшее количество браков [Национальный статистический комитет Кыргызской Республики 2018]. За 15 последующих лет их число выросло в 2,2 раза. Однако соответственно выросло и число разводов — в 1,6 раза. Ценность семьи в нашей стране очень высока и признана практически всеми гражданами,

большинство которых стремятся иметь семью.

Согласно данного документа, 57% мужчин и 55% женщин в возрасте от 15 лет и старше состоят в браке. Безбрачие не является распространенным явлением — лишь 1,2% мужчин и 1,5% женщин в возрасте старше 50 лет никогда не были женаты или замужем.

В наше время больше всего граждан женятся и выходят замуж в возрасте 20-29 лет, и число этих браков составляет 70% всех официально зарегистрированных [Рязанов 2016: 20 апр.].

Не стоит забывать о том, что это только официальные сведения. Те же статистические документы содержат разделение показателей по возрастной категории. 1/3 разводов по республике происходила в молодых семьях, проживших в браке меньше пяти лет, и эта доля от общего числа разводов ежегодно растет.

Резюмируя сказанное, необходимо отметить, что причина всех перечисленных выше негативных явлений заключается не в исламе, не в религиозности, а в безысходности, неоднозначной социально-экономической ситуации и безработице. Краткий анализ семейных проблем позволяет сделать вывод о том, что необходимо использовать потенциал и ресурс ислама для преодоления кризиса по сохранению обычаев и традиций, семейных устоев гражданами Кыргызстана. Оздоровление семьи должно рассматриваться в качестве одной из главных социальных задач государства.

Список литературы

Анализ ситуации в области народонаселения в Кыргызской Республике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.kyrgyzstan.unfpa.org/ru/news/анализ-ситуации-в-области-народонаселения-в-кыргызской-республике> (дата обращения: 12.09.2018).

Атантаева, Д. (2017). Религия ислам в семейной жизни кыргызского общества. *Известия ВУЗов Кыргызстана*, №12, 170 – 172.

Бектанова, А. (2017). Религия в системе гражданского общества в Кыргызстане.

Альманах современной науки и образования, №2 12-15.

Дюшенбиев, С. (2001). Религиозные верования. В *Кыргызстан. Энциклопедия*. Б. 2001.

Дюшенбиев, С. (2007): Роль ислама в становлении кыргызской государственности. В *Studia Turkologica. Воронежский сборник*. Ред. М.В. Кирчанов. Воронеж, Вып. 1, 28-35.

Мурзахалилов, К. (2016) Кыргызские семейные и национальные традиции в контексте религиозных воззрений. В *Семья: феноменология повседневности*: коллектив. моногр. Н.Новгород: НГСХА, 160-172.

Национальный статистический комитет Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/?fbclid=IwAR2TF1M4wjD6aSFrkscy0ik7CZ13_qa38eq-KwIZjRegweyyssY5ludREUc

Рязанов, П. (2016). О браках и разводах. *Г-та «Слово Кыргызстана»*, 20 апр.

Bektanova, A. (2017). Religion in the civil society system. In *Kyrgyzstan. Almanac of modern science and education*, No. 2, 12-15.

Dushenbiev, S. (2007): The Role of Islam in the Formation of Kyrgyz Statehood. In *Studia Turkologica. Voronezh collection*. Ed. M.V. Kirchanov. Voronezh, Vol. 1, 28-35.

Dyushenbiev, S. (2001). Religious beliefs. In *Kyrgyzstan. Encyclopedia*.

Murzakhililov, K. (2016) Kyrgyz family and national traditions in the context of religious beliefs. In *Family: the phenomenology of everyday life: the collective*. monograph N. Novgorod: NSAA, 160-172.

National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic [Electronic resource]. – Access mode: http://www.stat.kg/en/statistics/naselenie/?fbclid=IwAR2TF1M4wjD6aSFrkscy0ik7CZ13_qa38eq-KwIZjRegweyyssY5ludREUc

Ryazanov, P. (2016). About marriage and divorce. *Mr. "Word of Kyrgyzstan"*, April 20.

References

Analysis of the population situation in the Kyrgyz Republic. [Electronic resource]. – Access mode: URL: [http://www.kyrgyzstan.unfpa.org/ru/news/analysis-situation-in-population-in-the-Kyrgyz Re-public](http://www.kyrgyzstan.unfpa.org/ru/news/analysis-situation-in-population-in-the-Kyrgyz-Re-public) (accessed: 09/12/2018).

Atantaeva, D. (2017). Religion Islam in the family life of Kyrgyz society. *Proceedings of the universities of Kyrgyzstan*, No. 12, 170 - 172.

Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи

(Витяги з ОБСЄ документу 2019 року
"Свобода релігії або переконань і безпека.
Політичні рекомендації") (Freedom of Religion
or Belief and Security. Policy Guidance.
OSCE/ODIHR 2019. P.20-27)

У цьому розділі викладено ряд принципів, покликаних допомогти державам-учасницям ОБСЄ в розробці і здійсненні цілої низки заходів, стратегій і законів, спрямованих на забезпечення як свободи релігії або переконань, так і безпеки. Наведені нижче керівні принципи засновані на прийнятому ОБСЄ підході до забезпечення комплексної безпеки. Вони не є вичерпними, але в повній мірі враховують всі зобов'язання ОБСЄ у сфері людського виміру, а також відповідають міжнародним стандартам і узгоджуються з цими зобов'язаннями і стандартами.

Керівні принципи

1. Необхідно вживати заходи в галузі освіти, спрямовані на виховання поваги до наявного різноманіття релігій і переконань. Такі заходи мають: (а) здійснюватися не тільки в школах, але і в інших установах (наприклад, в музеях, бібліотеках, центрах культурної спадщини); (б) повідомляти об'єктивну і точну інформацію про різні релігії і переконання, сприяючи подоланню невігластва в питанні релігій, що породжує негативні стереотипи, хибні уявлення та релігійні забобони; (в) надавати учасникам, які належать до різних релігійних конфесій або систем переконань, в тому числі невіруючим, можливості для зустрічей один з одним і знайомства з різноманіттям в рамках природного спілкування; (г) при-

щеплювати учасникам знання, установки, цінності та навички, необхідні для того, щоб мирно жити разом в умовах існуючого різноманіття; (д) ґрунтуватися на повазі до людської гідності і прав людини всіх осіб; (е) бути спрямованими на зменшення конфліктів, породжених нерозумінням релігійних переконань інших людей. Див., наприклад, Віденський документ 1989 року, Копенгагенський документ 1990 року, Будапештський документ 1994 року, Документ Порту 2002 року, Софійський документ 2004 року, Люблінський документ 2005 року, Брюссельський документ 2006 року або Мадридський документ 2007 г.

2. Необхідно здійснювати інформаційно-просвітницькі програми, покликані інформувати суспільство про релігійні громади або громади, які дотримуються певних переконань, інформувати про їх права людини та цінність різноманіття релігій і переконань. Такі програми мають: (а) розроблятися і виконуватися в рамках співпраці між державними суб'єктами та іншими зацікавленими сторонами – організаціями громадянського суспільства, національними правозахисними інституціями, центрами культурної спадщини, фахівцями в галузі освіти, засобами масової інформації та релігійними громадами або громадами, які дотримуються певних переконань; (б) вчити аудиторію брати до уваги факт різноманіття релігій і переконань та власний досвід знайомства з цим різноманіттям; (в) підкреслювати цінність різноманіття релігій і переконань як джерела взаємного збагачення різних спільнот; (г) бути спрямованими на скорочення негативних стереотипів, що живлять зростання дискримінації, ворожості і нетерпимості в суспільстві, через

сприяння більш глибокому розумінню різних релігій і переконань та поваги до них. Див., наприклад: Бухарестський документ 2001 року, Люблінський документ 2005 року і Брюссельський документ 2006 року.

3. Необхідні міжконфесійний та міжрелігійний діалог і партнерські зв'язки, які протидіють нетерпимості і дискримінації за релігійною ознакою або ознакою інших переконань, сприяють взаєморозумінню і взаємній повазі між людьми і між громадами, які сповідують різні релігії або переконання, і зміцнюють свободу релігії або переконань для всіх людей.

Такий діалог і партнерства мають:

(А) поважати незалежність релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань;

(Б) поважати добровільний характер участі в діалозі релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань;

(В) враховувати інтереси всіх різноманітних релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань (в тому числі недавно створених і невеликих громад), особливо якщо цей діалог заохочується і підтримується державою;

(Г) забезпечити, наскільки це можливо, рівну участь жінок і чоловіків, а також істотну і потужну участь молоді, особливо якщо цей діалог заохочується і підтримується державою;

(Д) включати неформальні заходи, оскільки вони здійснюють особливо важливий внесок в зусилля по зміцненню свободи релігії або переконань для всіх осіб, в розвиток взаєморозуміння і заохочення толерантності. Див., наприклад, Маастрихтський документ 2003 ро-

ку; Люблінський документ 2005 року; Рішення № 3/13 Ради міністрів ОБСЄ.

4. Необхідний діалог й ініціативи в сфері взаємодії між державами-учасниками і релігійними громадами або громадами, які дотримуються певних переконань, з питань свободи релігії або переконань і безпеки. Такі ініціативи мають:

(А) зміцнювати свободу релігії або переконань для всіх осіб, а також інших прав людини;

(Б) попереджати нетерпимість і дискримінацію за релігійною ознакою або ознакою інших переконань і протидіяти цим явищам, в тому числі шляхом рішучого і негайного засудження будь-якої пропаганди ненависті, що становить собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства;

(В) забезпечувати всеохопну і стійку безпеку;

(Г) бути відкритими для участі всього спектру релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань і представлені в суспільстві;

(Д) поважати незалежність релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань;

(Е) поважати добровільний характер участі в діалозі релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань;

(Ж) не обмежуватися зусиллями на національному або федеральному рівнях, а реалізовуватися також на місцевому або муніципальному рівнях;

(З) постійно підтримувати відкриті канали комунікації і забезпечувати регулярний, а не спорадичний характер діалогу і взаємодії;

(І) слугуватиме підвищенню інформованості суспільства про роль, яку релігійні

громади або громади, які дотримуються певних переконань, можуть виконувати у вирішенні нагальних питань, пов'язаних з безпекою, і заохочувати активну участь цих громад в таких зусиллях.

Для розвитку мирного, безпечного і згуртованого суспільства необхідна політика, яка сприятиме повазі до існуючого різноманіття і формується наявною різноманітністю релігій або переконань, а також використовує це різноманіття. Така політика має: (а) забезпечити, щоб насильство в принципі не ототожнювалося і не асоціювалося з релігією або переконаннями; (б) забезпечити, щоб насильство не ототожнювалося і не асоціювалося з якоюсь однією релігією або системою переконань; (в) забезпечити, щоб відповідальність за насильницькі дії, вчинені окремими особами або групами осіб, не перекладалися на релігійну громаду або громаду, що дотримується певних переконань; (г) забезпечити, щоб ніякі складнощі або напруженість, які можуть виникати при вирішенні питань, що стосуються плюралізму релігій або переконань, не використовувалися в політичних цілях; (д) спонукати представників держав-учасників завжди рішуче і невідкладно виступати проти будь-якої пропаганди ненависті, яка є розпалюванням до дискримінації, ворожості чи насильства. Див., наприклад, Документ Порту 2002 року і Люблінський документ 2005 року.

6. Необхідні конституційні та правові рамки, які зміцнюють свободу релігії або переконань для всіх осіб. Ці рамки повинні враховувати наступні принципи: (а) повага свободи релігії або переконань й інших прав людини є невід'ємною частиною забезпечення безпеки; (б) в тих особливих випадках, коли для забезпечення безпеки

необхідні заходи, що обмежують свободу релігії або переконань, всеохопна і стійка безпека може бути досягнута тільки за умови, що ці заходи поважають людську гідність і права людини; (в) при розробці та здійсненні заходів, що обмежують свободу релігії або переконань, слід враховувати відмінності впливу таких заходів на чоловіків і жінок; (г) при розробці та здійсненні заходів, що обмежують свободу релігії або переконань, слід враховувати відмінності впливу цих заходів на окремих осіб або групи осіб, що знаходяться в уразливому положенні, включаючи (але без обмеження) дітей, осіб з інвалідністю, національні меншини, громади релігійних меншин, які сповідують певну релігію або переконання; невіруючих; новонавернених; осіб, які шукають притулку, біженців та мігрантів; (д) закони, нормативно-правові акти, практичні заходи та стратегії повинні бути прозорими і вільними від дискримінації, в тому числі за ознакою етнічного походження, статі, національності, раси, релігії або переконань; (е) нагальні питання в області безпеки повинні вирішуватися за допомогою застосування конкретних положень кримінального законодавства або законодавства про підтримку громадського порядку, а не за допомогою законів, спрямованих на обмеження свободи релігії або переконань в інтересах безпеки; (ж) заходи, що накладають обмеження на свободу релігії або переконань, повинні бути передбачені законом; (з) підстави для накладення обмеження повинні бути чітко сформульовані, і обмеження повинні бути необхідними для досягнення законних цілей, вичерпний перелік яких міститься в статті 18 (3) МПГПП; (и) повинні існувати

дієві способи оскарження або перегляду обмежувальних заходів і / або рішень, прийнятих щодо реалізації таких заходів.

7. Будь-які правові заходи щодо обмеження свободи релігії або переконань, які держави-учасники вважають необхідними для забезпечення безпеки, мають: (а) бути спрямованими на конкретні злочинні або незаконні дії, а не на думки або переконання; Див., наприклад, Віденський документ 1989 року, Копенгагенський документ 1990 року, Рішення № 3/13 Ради міністрів ОБСЄ і Декларацію «Про нарощуванні зусиль ОБСЄ з попередження тероризму і протидії йому» (Гамбург, 2016). Див. Також: Overview of OSCE Counter-Terrorism Related Commitments [Огляд зобов'язань ОБСЄ, що стосуються боротьби з тероризмом], остання редакція від березня 2018 р <https://www.osce.org/node/26365>. (б) бути спрямованими на конкретні незаконні дії окремих осіб або груп і не допускати переслідування таких осіб або груп за їх релігію або переконання; (в) давати чітке визначення термінам, використаним у правовій базі і уникати розпливчатості їх формулювання, що припускає можливість для суперечливого тлумачення і довільного застосування відповідних положень; (г) виключати покарання релігійних громад або громад, які дотримуються певних переконань, за незаконні дії окремих осіб або груп, що входять в них; (д) бути вільними від дискримінації, в тому числі за ознакою етнічного походження, статі, національності, раси, релігії або переконань; (е) застосовуватися лише в якості крайнього заходу; (ж) мати пряме відношення до переслідуваної законної мети і бути пропорційними цій меті, а

також представляти собою засіб, з мінімально можливим втручанням, необхідним для досягнення даної мети; (з) супроводжуватися рекомендаціями, що допомагають звести до мінімуму можливість неправомірного використання таких заходів або зловживання дискреційними повноваженнями з боку державних посадових осіб.

При розгляді питання про використання перерахованих вище керівних принципів необхідно брати до уваги такі міркування:

1. Керівні принципи слід розглядати як частину цілісного підходу до забезпечення свободи релігії або переконань і безпеки, який закріплений в Гельсінському Заключному акті та підтверджений в наступних зобов'язаннях, прийнятих в рамках ОБСЄ. При тому, що основну відповідальність за забезпечення безпеки при одночасному захисті свободи релігії або переконань несуть уряди держав-учасників, важливу роль в поєднанні питань свободи релігії або переконань і безпеки відіграють також інші суб'єкти – релігійні громади або громади, які дотримуються певних переконань; національні правозахисні інституції, організації громадянського суспільства, в тому числі конфесійні організації та інші організації, що відстоюють права людини в цілому; а також засоби масової інформації.

2. Забезпечуючи повне виконання всіх своїх зобов'язань у сфері людського виміру, держави-учасники створюють умови, що дозволяють недержавним суб'єктам внести свій вклад в забезпечення стабільного середовища безпеки.

3. Складні питання, пов'язані зі свободою релігії або переконань і безпекою не

можуть бути вирішені виключно за допомогою правових санкцій з боку держави; відповідні дії повинні, перш за все, включати широкий спектр заходів, не пов'язаних з обмеженнями – таких, як освітні заходи, інформаційно-просвітницькі програми, міжконфесійний та міжрелігійний діалог і партнерські зв'язки, взаємодія з громадами. В своєму Рішенні № 3/13 Рада міністрів ОБСЄ закликала держав-учасниць ОБСЄ «сприяти своєчасному включенню релігійних спільнот або спільнот, об'єднаних тими чи іншими переконаннями, в процес обговорення громадськістю відповідних законодавчих ініціатив».

Автори журналу Релігійна Свобода № 22-23 # 2019

Бабій Михайло Юхимович	кандидат філософських наук, старший наук. співробітник, почесний наук. співробітник Відділення релігієзнавства, Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (Київ)
Владиченко Лариса Дмитрівна	доктор філософських наук, доцент, заступник директора Департаменту у справах релігій та національностей-начальник відділу релігієзнавчо-аналітичної роботи Міністерства культури України (Київ)
Восперник Таня	правозахисник (Австрія)
Кутузова Наталя Олександрівна	кандидат філософських наук, ст. наук. співробітник, керівник Центру досліджень глобалізації, інтеграції та соціокультурного співробітництва Інституту філософії НАН Білорусі (Мінськ, Білорусь)
Мурзахалілов Канатбек Сайтмуратович	експерт, Науково-дослідний інститут ісламознавства (Бішкек, Киргизстан)
Новак Манфред	правозахисник (Австрія)
Титаренко Віта Володимирівна	доктор філософських наук, доцент, старший наук. співробітник Відділення релігієзнавства, Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (Київ)
Филипович Людмила Олександрівна	доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства, Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України (Київ)

The authors of the journal "Religious Freedom" № 22-23 # 2019

<i>Babii Mykhailo Yukhymovych</i>	PhD in Religious Studies, senior researcher (Kyiv, Ukraine)
<i>Vladychenko Larysa Dmytryivna</i>	Doctor of Philosophical sciences, Associate Professor, Deputy Director of the Department for Religions and Nationalities, Head of the Department of Religious and Analytical Work, Ministry of Culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
<i>Vospornyk Tania</i>	human rights expert (Austria)
<i>Kutuzova Natalia Aleksandrova</i>	PhD in Religious Studies, Head of the Center for Studies on Globalization, Integration and Socio-Cultural Cooperation of Philosophy Institute of National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Belarus)
<i>Murzahalilov Kanatbek Saimuratovich</i>	expert, Research Institute for Islamic Studies (Bishkek, Kyrgyzstan)
<i>Nowak Manfred</i>	human rights expert (Austria)
<i>Tytarenko Vita Volodymyrivna</i>	Doctor of Philosophical sciences, Associate Professor, Senior Researcher, Department of Religious Studies, H.S. Skovoroda Philosophy Institute, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
<i>Fylypovych Liudmyla Oleksandrivna</i>	Doctor of Philosophical sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and History of Religion of the H.S. Skovoroda Philosophy Institute, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА

Науковий релігієзнавчий журнал № 22-23 # 2019

<i>Головний редактор:</i>	Людмила Филипович
<i>Макетування і допоміжна робота</i>	Леся Скубко Людмила Филипович Георгій Филипович
<i>Дизайн обкладинки</i>	Леся Скубко

Формат 60x84/8 Друк офсетний
Гарнітура Book Antiqua
Ум. друк.арк.: 20.5 Наклад 100 прим.
Замовлення №1
Виготовлювач: ТОВ «КАЛЕНДАР ТМ»
м. Київ, вул. Бориспільська, 9

01001 Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
ГО "Українська асоціація релігієзнавців"